ЛИЦЕЈА

III.

PL211

РПСр I 63/1864.1

АНЂЕЛКА

III.

ИЗДАЈЕ

ОМЛАДИНА ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ.

У БЕОГРАДУ.

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ.

1864.

Инв. бр. 52.775

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
У
НОВОМ САДУ

ЛИЦЕЈКА

ТРЕЋИ БОКОР.

При сматрању сваког било телесног или умног плода прво питање пада човеку на ум: шта се са њим хтеде? какве користи учини? и како се т. ј. којим средствима оствари? — На прво питање одговориће плод нашег умног делања; на другог суд читајућег света: а на треће ми и материјална помоћ оних, који су свесни књижевногъ напретка и одзивају му се. С наше стране, братском слогом, љубављу, постојанством и трудом загрљени, беше рад, остварење кога требаше материјалне помоћи. Свет се одазва гласу нашем; али нѣгова помоћ толика је, да нам тек пола књиге исплатити може. Многи нас и нечуше; многи нехтедоше чути; а многи чуше и као маленкост отурише. — Маленкост је све пред њима, јер не знаду разликовати ве-

лико и мало. Нека цени како ко зна срце наше нигда оладнети неће према оном, што нам по самом определењу као људма пристоји. И одајући искрену благодарност свету, са трећим бокором нашег сада, нека извини, што књига пре, због величине и других околности није могла изаћи.

У Београду
На Иван-дан 1864 год.

Непоречна зависност.

Кад поглед наш пазљиво на природу обратимо, кад точно њена својства и дејства испитамо — к томе, кад потребе живи и нужне разне елементе к одржању и мртви и живи ствари промотримо — увидићемо да ништа у свету било мртво или живо, знало за своје биће или не, не може самостално опстати; него је све као и само време, у коме исто постои, подложно неким променама и од особени елемента зависно.

Зависност ова таква је, да помисливши свет без ње, као што су негда сувише мудре главе чиниле, не би могао ни појмити какав би бијо; шта више и сами опстанак његов довео би нас у сумњу. Више елемента у сајузу чине управо ствар какву оним што јесте, чине те она суш-

таствује, и без ма ког од њи не би више била што јесте, него би угинула.

Јасан пример и доказ овога имамо на човеку, кога суштину поглавито два елемента — умност и слобода — састављају. Умност чини човека човеком, чини га најсавршенијим међу створењама Божијим, а слобода даје мах и полет сили истога, да се развије и достојан свог определења покаже. Човек без ума јесте животиња другог реда а без слободе роб свога животињства. У оба дакле случаја никако не одговара определењу свом — а гди је то, ту нема онога, што би суштину његову оправдати могло.

Истина да по самом определењу природе а и по здравом разуму, све мора имати свој почетак, трајање па и престанак; те би тако с неке стране дошли у противословље; сиреч, да би одржање елемента, од кои се зависност нека пораћа, узалудно било, почем све, по самој природи престати мора, али то противословље обара одма друго мудро и истинито изречење, које каже: „*Природа себе одржава*“, — што заиста и код бесловесни животиња можемо приметити. Све мора дакле пре-

стати, али не пре времена — пре у почетку сваком створу даног определења — ван ако на њега, споља или изнутра подејствовани узроци, противно учине. Из свега накратко видимо, да је самом природом оним створовима, који се произвољно кретати могу у живот укорењено, да сваки себе, колико је могуће већма, одржава, средства к томе нужна постизава, противности избегава а по могућности и обара, кад кажем овде „*који се произвољно кретати могу*“ с тим никако неискључавам из овог реда, по напред казаноме, и све остале ствари, које само зато не спомињем, што, као што нису свесне свог бића и никаквог осећаја немају, тако и не могу следовати овом природном нагону.

Поглавита својства природе јесу: *Почетак, трајање, промена, престанак и напоследку зависност*, која (зависност) се по значају свом кроз цео век сушташтвујући створова непрестано појављује.

Зависност ова, коју политика опкружена силом презире, таквог је својства, да, код кога се у већем степену налази показује уједно и добре стране истог. Ко не при-

зиаје ову зависност, тај не поња ни своје биће, ко је не увиђа тај ће свагда блудити по свету а ништа видити неће, тај ће свагда ићи странпутицом а мисліће да је на правом путу; — чиме ће често не само себе но и читаве народе до пропасти довести: престављајући себи у памети неки цветајући напредак, које ће бити гола идеја а ток ствари биће сасвим други.

Што је који створ на већем степену савршенства свог тим јаче и осећа потребу ове зависности, подмирење којих потреба по унутрашњем нагону, душевним или стварним удејствовано бити може.

Удејствовање плити намирење ових потреба не схваћаше се у правом смислу, него стварне доводише човека до ненаситимости а душевне распалише у духу људском жељу к нечем вишем. Граница ових беше а и данас је још слабо опредељена; и људи чим њу пређу, сместа се појаве као нека само за се рођена створења. Отуда жеља и тежња само себе намирити; отуда презрење општности: отуда себичност; — које љубитељ не схватајући зависност природну види се наједанпут лишен друштва — оцепљен од света.

Но ово нека буде узгред речено а у виду има ћемо опширан и јасан доказ напред казанога и предузетог задатка.

Свака причина следства а свако дејство узрока имати мора. Све што постоји, све што у свету бива с узроком бива — нити игде места случајност имати може. Кад свако дејство узрока имати мора онда самостално бити и не може, јер му ову самосталност сам узрок потире. Узрок је услов од ког дејство зависи. С овим укратко хтедо смо то рећи, да ништа само постало није, нити је могло постати по схваћању ума човечијег; — не узимљући ни овди претерана мудровања неки стари а и многи данашњи философа, којих фантазија по васдуху лети и тражи места својим безосновним мислима, које слабе и малене будући, пролећу као метеор по свету и задиру онде, гди ум човечи није у стању прозрети тајности природе, — ни испитати оно, што жели знати — којим они мисле користити се — а нама нека буде доказ искуство, нека буде оно, што сили духа човечијег и сагласно јесте. Од највећег до најмањег створа Божијег прогледајмо бодрим оком, па се тврдо уве-

римо — еда ли је што могло само од себе постати? — Ум човечи, иза кога савршенства и силе све је изостало, још ни данас, у великом свом развитку, није кадар много којешта створити што види а много нигда и неће кадар бити. Па кад ум као најсавршенији није у стању, онда још мање оно, што је мање; *јер несавршено нигда савршеније не ствара.*

Довде говори смо о утицају зависности на сами почетак бића а сад пређимо и на друга својства природе — на трајање и промену — које је једно с другим тесно скопчано, и већ по самом свом значају јасно представљају зависност од нечега. Све што се мењује зависно је од оних елемента који исту и чине. Искуство нам сведочи да у свету ништа не постои у првобитном свом виду, него постајући и трајући у времену, све се мења као и само време.

Исто тако престанак каквог суштаствујућег створа, или је зависан од природног — првобитног — определења, које свему постави једнаку границу, до које се развијати и постојати може; или од особити спољни утицаја, који сопственом

силом подејствују на створ и пре времена престанак ускоре.

Но нек ми се не замери што ћу узгред објаснити питање, које ми нехотице изкрсну и које управ и није цел мога предузећа. Мало више казах да је по самом природном — првобитном — определењу нека граница до које се што развијати и постојати може опредељена; које се у двоструком смислу даје толковати т. ј. да све мора бити и престати и да се све до неке границе развијати — образовати може. Ма у ком смислу узели о истинитости сумње бити не може. Да све бити и престати мора то видимо, а да све до опредељене неке границе сушташтвовати може, тек онда би се могли уверити кад спољног уплива неби било, али овако видимо гди један човек пре умире него други, гди једно дрво пре пропада од другога. Узрок томе нигди тражити не можемо до у спољном упливу природе или у самом унутрашњем строју сушташтвујућег, кога (унутрашњег строја) код људи причина противприродног и покваренога реда може врло удаљена бити. Духу човечијем граница усавршавања није опредељена, али

да се род човечи само до неког степена развијати може, сведочи историја, која јасно излаже, да род човечи на земљи дошавши до неког степена развитка, наједанпут светском буром као неким чудом потрешен враћа се првобитном стању, чему узрок јесте владајућа идеја надмоћнија, поред које исти ничим уклоњен бити неможе; јер привржености тих идеја, које се само на сили оснивају и не могу имати никаквог појма о зависности природној, која се само поред начела једнакости права одржати може, коме је начелу такође противност већ у самој личној каквоћи зачела.

Из до сада казаног могли смо лако увидити, да међ свима природним својствима јесте најглавнија *зависност*; јер док се почетак и престанак само једним тренућем а трајање и промена извесним временом характеризирају, дотле зависност све појаве светске обувата и на сва се времена простире.

Још онда кад право, које је по природи у односу на људе једнако, презрено беше, и кад се у следству тога појединци у друштва и државе скупљати почеше,

бешс први пут признана зависност природна у ствари, по којој човек везан би за друштво и показа да се цели тек само помоћу истога с успехом постизавати могу. Првобитна цел промашена је а поред друге која је наступила зависност места нема. Зависим данас само је онај који снаге нема, а гди је сила и власт ту је самосталност — ту је право.

Од како знамо за државе у историји света свагда је у њима више или мање идеја надмоћија владала. Носиоци тих идеја бивали су обично силни, који су кадри били и остварити оно, што проповедају, а слаби кадкад стрепили су од њиовог надмоћија а понекад опет тешили су се природним законом. На природном закону штогод беше основано, све беше тврђе и сталније, а што год се човек даље од природе удаљаваше, то већма поче осећати неке мане — неке недостатке. Силни цароваше, силни господарише, па прођоше као да нису ни били и то с чега другог? — Већ с начела противприродни. Силан силном завиди и гледе узајмно да се сатру; слаби гледа и ћути, и кад га силан притисне — подлеже. С временом и силни осете за-

висност свију од свије — али доцне бива. Силан с начела противприродни пропада не знајући ни сам ударе свог пада,

Још ни данас та природна зависност не схваћа се ни у свету, ни у држави. Државе једна од друге зазиру, политиком и мајсторијама надмећу се и што су већма силне физично или душевно тим се јаче одушевљавају и безосновно пре на туђа права нападају; што је сасвим противно оном необоримом начелу: „*Што је човек на већем степену савршенства, тим јаче мора осећати зависнос спола појављујућих се потреба.*“ Што је човек мањи мање му и треба, а што на виши степен ступа, то трудније терете подносити мора Но то се слабо схваћа себична за време услада и корист преотела је мах, тако рећи настало је време, које се чудним начелом: „*Док живим, нек имам*“ жигоше. За остварење тог начела сва се средства употребљавају, све се мере предузимљу, а у виду нигда се сљедство нема. Тако се пређе граница, право од појединих личности бива вређано, — повреда узбуди незадовољство а с незадовољства пређе се у роптање које у бујном потресу про-

тив закона против права — а не њиови нарушиоца — против владе виче. Отуда буне, отуда преврати државни, — отуда пад најбоље владе.

Урош Кнежевић.

О добродетељи.

Добродетељ постаје одтуда, што се нравствени характер увек појављује као сљедство постојане воље радити добро из чистог побуђења т. ј. самим својим опредељењем за добро, а не утицајем спољни предмета. Она тежи не само да се чисто мисли, но и добро ради, јер само тежити а не радити није добродетељ. Човек као човек без икакве добродетељи и није човек, и колико она вреди, види се отуда, што наша свест непридаје ниједном предмету већу вредност као њој. Човек се мора борити с млогим и млогим спољним појавама и баш ту је она, кад човек те спољне појаве савлада или се

бар труди да ји савлада, и у толико је већа, у толико обожавања достојнија, у колико се више борила против већи појава, које унижавају достојанство човека. По овоме човек нетреба да буде награђен; јер треба добро да ради, почем му је то опредељење самог његовог створа и почем му је Добродетељ највиша цел.

Философи се неслажу које су главне (кардиналне) Добродетељи и колико исти има. Плато је казао: да су ове: мудрост, правда, умереност и храброст етична т. ј. све невоље поднети и против свију појава борити се за одржање достојанства људског, а и ми то вићамо, да се онај поштује и обожава, који обкружен од непријатеља и надражени појава страда пре, но да подлегне вољно, па макар да бива гоњен и злостављан, он опет с радошћу врши своје започето предузеће, и оставља спомен дивлења и поштовања, а гонитељи праведно презрење.

М. Коштанин.

О гњеву.

У колико је животињска природа код човека више умну подчинила, у толико је човек више у гњеву, јарости и страсти. Кад разум није кадар да савлада спољне рђаво на човека дејствујуће појаве, онда већ тим самим тај човек спада сасвим под животињску природу; јер у човеку није језгрено исправни ход и овај познати облик, но радња, која је производ ума, а у колико је ко способнији подчинити чулност (спољна појава) умношћу, у толико је ближи човеку — божаству. Плато није знао за гњев, зато ће и вечито живети. Камо среће да су овакви људи бар на оном месту, које јим даје власт заповедати млађим и управљати с неким пословима, те би с разборитошћу пресуђивали ствари, не би износили на видик своје слабости и напоследку неби више шкодили себи но

својим непријатељима. Па зато би добро било, да се никад ништа у гњеву не предузима, ни ради; јер што се у времену изгуби, накнадиће се у снаги са разборитошћу и мудрошћу.

М. Коштанин.

Смртна каштига.

Од тога времена како се почело признавати човечије достојанство и од како је сурово насиље, обучено у закону одећу, почело уступати своје место идеји пранде, одонда смртна каштига постаде предмет сумње и противословља. Почеше је сматрати као остатак лажних религијских уверења и средњевековне тираније, која је била основана на системи застрашења. Одузети човеку живот увек је изгледало као дело превећ свирепо, но несматрајући на то, опет је смртна каштига, уведена у начело римским правом, господарила у свима законодавствима.

У оно доба кад су била глупа религиј-

ска гонења и пламен политичких страсти, њу су извршивали у свима приликама, где се суд човечији мешао са раздраженим чуствима освете; њу су славили као божаство опште снаге над поједином особом; у част њојзи подизали су крстове, градили тавнице са оштрим ножевима на дну, где су бацали преступнике и створили су *свемогућну горгуру* (мучење на одају), са најуглађенијим мајсторијама за лагану смрт. Сад једва можемо да верујемо том ужасном клању, које је бивало у средњем веку *„У име вечне и неизменљиве правде,“* како су ту правду замишљали тадашњи правозналци. Време и умно развиће човечаства подрили су теорију застрашења као најлажљивију, најбескорисниију, и што још и досад постоји смртна каштига правдају је теоријом владајуће потребе а не идејом правде ...

I.

Теоријски протест против смртне каштиге.

Теоријским путем почели су опроврга‘вати умесност и правичност смртне каштиге тек у XVIII веку а и то од тада-

како уђе у науку *теорија друштвеног договора*. Ова теорија била је извод из начела народног преставништва, које је било против стављено начелу деспоције. Она је и била узрок те се подигао теоријски протест против смртне каштиге. Коловођа те школе бијаше Таљански професор Бекарија. У делу свом „del delitti et delle pene," које је изишло на свет 1765. год. а сазрело под окриљем француске вилозовије он је износио на видик мисао, да ниједан грађанин у општи договор неможе ставити ни своју савест, ни свој живот а из тог основа изводио је да општина несме имати то право да може каштиговати смрћу своје грађане. Од тог времена почеше се појављивати договори за смртну каштигу и против ње. Ови су по својим разновидним тежњама врло интересантни. Зато ћемо стати код оних, који су између њих најзначајнији.

a. Теорија противника смртне каштиге.

Мнења подигнута на религијским основима против смртне каштиге била су ова:

Једни су изводили своја начела из својства Божијега промисла, па се позивају

на то, да је у књизи судбине напред опредељен крај нашег живота; дакле влада кад пре времена одузме живот човеку, меша се у дело промисла. Други су говорили да је живот имање, које се дирати, несме и које лежи ван домашаја човечијег суђења. Трећи, — преставници хришћанских идеја — били су против смртне каштиге зато, што она одузимајући преступнику живот, одузима му средства, да се може поправити за будући живот. Они су говорили садашњи живот само је спремање за будући; дакле и суд човечији несме стати на пут човеку, да се поправи и тако спасе своју душу. Чини се, да ово начело треба да побуди богослове и духовништво сви да устану против смртне каштиге, али у ствари то се није догодило; многи међу њима извргнући смисао св. Писма, не само, да су се одвојили од тих убеђења, него су и устали против њих.

Одрицање правичности смртне каштиге оснивају још и на својству суда човечијега и на посљедицама смрти. За начело у том било је ово: као што је суд човечији погрешан, и како је одузимање живота дело, које се неможе накнадити, то

БИБЛИОТЕКА
МАТИЦЕ СРПСКЕ

суцка погрешка у изрицању смртне каштиге може повући за собом посљедице, које се немогу ничим поправити.

Правичност овог доказа посведочиће се истинитим фактом. Тако н. пр. 13. Октобра 1761. год. нашли су обешена сина Француза Жана Каласа, који је страдао од меланхолије. Не гледајући на то, што су грађани били тврдо уверени о поштењу Жана Каласа, управа је посумњала нањ, као на протестанта, да је убио сина, који је био склон католицизму. Оснивајући се на тој голој предпоставци, тулуски парламенат осуди Жана Каласа, да се точком изломи. Но до извршења пресуде метуше га на муке, да би се одао; и он их је поднео са нечувеним мужаством. А на неколико минута пре нег што ће бити изломљен с точком, с истим мужаством узвикне: „*Ја умирем на правди. Моји судије у заблуди су. А и Кристос, који је био такође праведан, умрьо је на још већим мукама.*“

После тога тужног догађаја породица Каласова принуђена је била да остави отаџбину, зато што у то време ближи рођаци каштигованог остајали су у очима свети-

не предметом ужаса и избегавања. Женева је постала место заклона несрећне породице. Тамо се упозна с њима Волтер; овај кад дозна о злу, које их је постигло, реши се да оправда Каласа пред светом. У следству његовог учешћа начини се проматрање парнице и педесет судија промотре изнова дело и објаве, да је Жан Калас био сасвим прав.

Таквих ужасних догађаја историја показаће прегрдно мноштво. Само треба загледати у историју револуције Француске и Иглеске и ту ће нам се указати хиљаду жртава, које су изгибле на губишту сасвим на правди. Неможе се казати да и у наше време нема таквих грозних појава. Тако у току последњих 10 год. у Инглескоj и Француској било је 5 осуђених на смрт, за које се доцније доказало да нису криви. У свима тим случајима пристрасност и кратковидост човечијег суђења, били су главни узроци неправедно проливене крви.

Свест да суд човечији није беспогрешан, продире све даље и даље. И по-

томе где суди порота у многим случајевима, где би требало да се смрћу кашти-гује, старају се судије, да изнађу какве прилике, које би могле оправдати крив-ца. То они раде зато што се боје, да неби изрекли свирепу и неправедну пре-суду над оним, који није крив. Осим то-га и многе судије баш и онда кад су подпуно уверени о преступу опет гле-дају, да избегну самртну каштигу и по-томе што је она противна њиховом убе-ђењу о правичности и умесности те ка-штиге. Тако у Инглеској догађа се кад-што, да судије, поротници, сведоци, за-ступници и тужиоци саставе, као неку за-веру само да ослободе преступника од смртне каштиге. Поротници, да би избе-гли ту свирепу пресуду узимају шта више у име човечности и свете ствари и пре-ступање заклетве. То се доказује овим; кад ко украде *40 шилинга* по Инглес. за-кону заслужује смртну каштигу, а из из-вешћа парламентског види се, да је за 15. година било *535. случаја* у којима су се поротници старали да докажу да кривца несмију на смрт осудити зато, *што укра-дена вредноот није прелазила преко 39.*

шил. Уопште инглески поротници тако јако мрзе на криминалне ствари, у којима се мора преступник смрћу каштиговати, те се већином једно од овог двога старају или, да га оправдају, или ако то није могуће, онда кад се догоди преступ убиства доказују да је оно било сасвим ненамерно; и зато се смртна каштига обично замењује вечитим затвором. На тај начин најпедантичнија влада у законом погледу на обштину и нехотице одступа пред крвавом аветињом смртне каштиге.

Кад већ говоримо у опште о противницима смртне каштиге ми ћемо још да покажемо неке терије. које су начинили они. Једна од тих одбацује сваку каштигу, која се неоснива на начелу поправлења. Тако неки криминалисте, мислећи да у поправлењу виде основну и подпуну намеру каштиге тврде да власт треба да ради умерено, а не свирепо и устрашењем, које није ништа друго него оптичка обмана. Задатак је власти, говоре они, да се огради од преступа, од зле воље злочинца а у исто време, да се с тиме уради то, да се он наравствено поправи. Друге терије које су начинили идеалисте и мате-

ријалисте имају овај карактер. Идеалисте заступају ову мисао: да у основу каштиге начело поправлења треба да претегне над свима другим начелима, јер закон брацке љубави, који неодбацује ни преступнике иште да би се старали, да их и против воље њихове поправимо. Материјалисте, долазећи на мисао поправлења, веле, да је човек производ обштине у којој он живи, и да је воља његова била она добра или зла плод оних друштвених прилика, под којима се образује појединa личност.

Из свега што је горе казано, јасно је да људи разнога правца и убеђења опет се сусретају у идеји поправлења. Но има их који се незадовољавају ни с том последњом намером каштиге; још неки од њих сасвим одбацују неизбежност криминалног права. Као основ зато било им је, што сва радња човечија бива против воље његове у следству неизменљивих природних закона одгајења и обштинског реда. Одавде истиче, да човек нема слободне воље и да није одговоран за своја дела.

Распростирању тога мишлења ишли су на руку: *Богослови*, који су идући до ап-

солутног начела у свему налазили управу невидљива инадприродне силе којој је човек био оруђе за њене намере; *Природоиспитачи* који изучавају људе у свези са осталим појавима природе, кои су се старали да растумаче сва природна својства човечија несложношћу душевних способности не одељујући их од физичких. И по томе сматрали су на преступника као на болеснога.

Френолози или крањошкопи, забављајући се истрагама на испупченостима човечије лубање, доказивали су, да се по њима може познати склоност и карактер човека, по томе јер те испупчености зависе од величине, форме и специфичне каквоће мозга. А из тога изводили су ово закључење: Сваки преступ произлази из рђавог устројења мозга, или од повременог болесног његовог стања, или усљедству глупости човека. И потоме у првом случају у њему треба сматрати лудог; у другом болесног; а у трећем — човека неизображеног, за кога је потребно образовање, које може развити у њему појам о добру и злу. Следује дакле, да се у свима тим случајевима каштига никако

неда помислити, а особито у преступима по незнању, у којима је још управо и сама обштина крива која није тела да се брине о изображењу преступника.

Но управо најсилнији и најодважнији противник криминал. права бијо је социјалиста Роберто Оуен (Owen). По његовом мишлењу карактер човечији јест слество његовог организма и спољних уплива „Дајте човеку успитање, вели он,—безпрекорну средину — и он ће постати добар човек.“ Он иште да се укине награда и каштига, а криминално право да се замене народним васпитањем. Ради остварења своје теорије основао је он у Шотској радничку населбину, у којој није било подељено имање, него је владао комунизам. Који је згрешио у општини истериван је био из ње без сваке каштиге. Успех те населбине бијо је сјајан. Но наједанпут Оуен судариjо се са духовништвом инглеским, које је сумњало о њему, да је безбожник (атеиста) и у самом развићу угушило његов одважни и велики предузетак. Тако осташе непознате даље последице те нове и човечне мисли.

Б. ТЕОРИЈА БРАНИЛАЦА СМРТНЕ КАШТИГЕ.

Неки од бранилаца смртне каштиге доказују потребност њезину тим, што већи део народа зактева освету — каштига „крв за крв? — Него, то искање као што праведно примећава Бернер, јели глас праведног осећања? Није ли то дивљаштво и неразвитост, жеља видети страдања из освете? Законодавац несме да се оснива на таким дивљачким елементима. Другче постаће он Пилат, који слуша глас народа: „распни га! распни!“

Делом је доказано, да као год што законодавство дејствује на народ, тако бива и обратно. И зато у првом случају сваки законодавац треба да постави себи овај задатак: ако је народ још тако дивљи и неразвијен да неможе сам да се узвиси до појма о неправичности жестоких каштига, то законодавац кад измене свиреп закон, треба да га замени другим и да изјасни народу узрок. Такав ред умекшава и облагорођава чуства и нарави народу. Напротив крвави угледи дејствују наопачке на

наравственост народну, увеличавају његову *суровост*, уништавају у њему чуство човечанско и узбуђују у њему свирепост и крвожедност. Дикенс, који је био $^{13}/_{1}$ 1849. г. при извршењу смртне каштиге над двоје убица — муж и жена Манинг — прича: Свирепо и лакомислено владање безбројне гомиле био је тако страшан углед, какав човек може једва помислити, и тешко ће наћи у каквом год дивљачком месту под сунцем. Вешала и преступници сасвим су изчезли испред мојих очију, при угледу страшне узрујаности, израза на лицу и разговора сакупљених гледача. Кад су обадвоје преступника били подигнути у ваздух, у народу се непоказа ни осећања, ни милости, ни страха. Гомила је остала ладна и спокојна баш ниједног човечанског чуства није било у њеном срцу. Из свега тога могло се закључити да је она кадра гледати на каштигу луцку, као на место где се коље марва. Ја познајем лондонски живот, продужава Дикенс, у његовом најизопаченијем облику и ово је најтврђе убеђење, да ни највећа досетљивост није могла ничега измислити,

што би од смртне каштиге боље и удесније било за општу разврат.

Но ако законодавство дејствује на народ, то и народ са своје стране може дејствовати на законодавство. То мнење потврђује се овим живим примерима.

У Норвешкој у 1859 г. осуђен је на смрт један за убиство. Пређашњи добар његов живот, набавијо му је код грађана опште уважење и зато та тешка пресуда произвела ја у народу тако комешање, да су морали преступника помиловати.

Кад су у Инглеској хтели да каштигују банкира (Faunt leroy) за правлење лажних исправа, то инглески банкири обратише се на парламенат с прозбом да се измени смртна каштига за тај преступ. Али прозба њихова би одбачена вишином гласова. Па и то није помело банкире; они помоћу штампе стараше се пустити у народ мисао о измени смртне каштиге, и то им увенча намеру са потпуним успехом; јер је општина узела у том делу учешће и смртна каштига, за вишеозначени преступ, била је укинута,

У Флоренцији протест против смртне каштиге исказан је био на овај начин:

У дан извршења каштиге множина житеља отишла је из вароши, улице кроз које је ишао спровод, биле су готово пусте, сви дућани били су затворени, грађани су ишли у цркву где су се молили а при извршењу смртне каштиге, било је мало гледача. Све је то показало Ерцегу Леополду, како народ не мари за крваве угледе. И у сљеству манифестације почеше избегавати подобне угледе.

1859 год. познати политички преврат бијо је узрок те је Сардинска влада декретом од $^{10}/_{1}$ 1860 год. *сасвим уништила* смртну каштигу.

Из тих примера може се видети, да има народа којих је чуство одвратности спрам смртне каштиге развијено а у других је слабо или га никако и нема.

Између теоријски бранилаца смртне каштиге били су најжешћи бранијоци — ученици Канта и Хегла. Они признају да се она неможе избећи зато, што неможе као што веле да се нађе друго равно намирење за неке преступе; они веле, да има тако тешких преступа, за које човек треба да плати главом. Но ниједан од њих није могао, да означи са математичким поуздањем, да је ма какав учињени

преступ достигао подпуну своју меру; и зато покушај, који би се оснивао на начелу освете, да се уравна равно са неравним сасвим је непаметан. Да би се боље уверили о том, промотрићемо науку најжешћег немачког бирократа и идеалисте Хегла.

По његовом мишлењу, каштига је освета; али она треба да има меру по самом преступу; она треба да је у равној мери према каквоћи и количоћи са учињеним злом. И то подударање треба да је унутрашње а не спољно. Кад се овако умствује, онда се могу међусобом изравнати ствари сасвим различне. На прилику. За крађу с једне стране доћиће с друге стране тавнични затвор. Ти разнообразни карактери могу се изравнати један с другим и увести под општег чинитеља.

Каштига се по науци Хегловој рађа у слѣдству, које се неможе избећи да би се остварила, идеа правде. Та идеа — пориче се неправдом; дакле каштига је порицање порицања т. ј. установлење правде. — Но таква одлучна глупост могла се зачети само у глави каквог немачког вилозова, коме је мозак окорео у мртвим теоријама.

Ако је преступ порицање правде то је зло, и онда ни оно кад се појави у свету неможе бити из корена уништено него само нека његова сљества. Да се оно сатре ту нетребају само каштиге него и друга разна средства. А ако се каштига извршава само ради поништења, враћања зло за зло, у сљеству освете, то је она насиље и тешко ће когод смети признати да је праведно у наше време. Кад видимо, да не сва општина но појединн члан њен сматра себе да је увређен, називамо то осветом; а то ће исто бити кад се место појединог појави цела општина; и ако је освета неправична од појединог лица, то је још неправеднија од стране целе општине. Напослетку било би чудновато, да се изабере каштига за задовољење каквој год н. пр. апсолутно лудој правди, т. ј. кушати на човечијој кожи опите своје празне вантазије. Мало би нам требало, да говоримо до каквих је тужних и опаких резултата довела вилозовија Хеглова њене последоваче уобште и привржснике смртне каштиге напосе.

Сад да се уставимо на теорији застрашења, на којој многи бранијоци смртне ка-

штиге оснивају своје доказе. Та теорија суди овако: ма како био тужан изглед осуђеника на вечити затвор, опет се он нестраши толико, колико при помислу на смрт; последња особито јако дејствује на народ и уздржава га од преступа грозним угледом каштиговања, дакле она је неизбежно потребна ради примера, да неби другима дошло у памет да тако што чине.

Но ово мишлење неће издржати ни најблажију критику.

По теорији криминалног права може застрашити преступнике: 1.) претња криминалног закона. 2.). и начин каштиговања.

Мисао застрашења криминалним законом има основ у томе, да сваки грађанин, знајући законе чува се од жалосних резултата, који га очекују, ако учини преступ и потоме кад расуди он неће чинити зла. Но ово је сасвим лажна мисао. Прво зато, што многи и немогу знати претњу закона, а друго зато, што закодавац постављајући криминално право као страшило износи на видик незнање срца човечијега и појава, који изъ њега излазе; он предпоставља да сваки *субјект* води рачун о

својим делима и кад се одважи на преступ, то има на уму и оно што ће слѣдовати. Но искуство показује погрешност тог расуђења. У многим преступима страст тако овлада човеком, да надвлада и његов ум, усљед чега неможе се ни очекивати од њега да хладнокрвно расуђује о својој намери и послу. Осем тога има много преступа, који управо истичу из органског растројства, као што се може опазити на политичким и религијским занешењацима у којих надмоћна мисао претворила се у fixa ideu, која помрчава све друге намере живота, осем те којој фанатик нагли.

То исто можемо казати и о застрашењу начином каштиговања.

Ова теорија припада к најсвирепијим средњевековним предрасудама; њена је језгра у овоме: што већина људи има само животињски нагон а потоме и склоност да чини преступе, то их је дакле могућно само свирепим и страшим угледом страдања преступнички обуздати.

Даље ова теорија нема на уму, да се каштигује преступ, него да стане на пут даљим новим преступима. Фајербах вели о

том овако: Право лишити човека живота основано је на томе, што је крв његова потребна ради психологијских опита, и што грчевито двизање његовог тела, мрски углед његове осечене главе јако дејствују на живце простоте, и на тај начин устрашавајући, уздржава је од преступа.

Али статистички подаци и историјска искуства одкрила су сасвим нескладност те теорије. Ствари које застрашавају недејствују баш тако као што се препоставља; н. пр. *Хил* прича овај занимљив догађај: „Један купац пошто је био при извршењу смртне каштиге над банкиром Faunt Leroy, свеједнако је имао на уму, како би усавршио начин прављења лажних исправа и како би паметније овај посао отпочео, да неби преступ његов тако лако откривен био као преступ каштигованог банкира.

Тако опет у Бостону каштиговали су за пожаре. После тих каштиговања, пожари се учеставаше, затим се доказало, да су сви поджигачи били при извршењу прве каштиге.

Тако и један свештеник прича, да су му од 167. људи, код којих је он био пре смртне каштиге, 161. исповедили се, да су

они пре него што ће почети чинити преступе били при каштиговању других.

У Инглеској и Француској догађале су се прилике где је цела породица од деде доунука подпадала овда онда под каштиговање.

Најпосле кад су у Лондону каштиговали за крађу, то у време извршења саме каштиге, лопови су крали из шпагова гледаоца, а то је јасно, да смртна каштига нимало неустрашава злочинце, нити да их уздржава од преступа. На против доказано је делом, да каштига утупљујући у народу поштење чисто га зачикује да чини преступе. И што број преступа расте тамо где су закони оштрији и каштиге жешће то је најочевиднија ствар, која нетреба других особених доказа.

Па треба јоште и то приметити, да смртна каштига нимало неустрашава и потоме, што онај који мисли, да преступ учини, нема на уму каштигу; он се нада, да неће бити каштигован, да се неће прочути, да ће судије бити милостиви и том подобне прилике, које га храбре.

Али то се неможе рећи баш за све преступнике; има лица, која раде с тврдим убеђењем, да они за извршење извесног

дела неће остати некаштиговани, као на пр. Политички преступници. Протестујући против поретка, који влада, они се небоје смрти; они јасно поимају каквом ће се одговору подврћи у случају ако дело за руком не изађе, и негледајући на све то фанатички нагле да остваре своје намере и радо жртвују живот ради машта или стварних користи свог предузећа. Било је таквих случаја, да су они радо умирали, зато само да би примером својим побудили општину и пробудили патриоцки херојизам у других сањача. У историји се налази тма таквих дела Дакле мисао застрашења целе општинеи појединих лица, показала се у приликама да је не само бескорисна него баш и штетна.

II.

Преступници.

Ако дубље загледамо у општински састав, то ћемо увидети, да је смртна каштига неправедна потоме, што се преступи порађају већином из рђавог устројства друштвеног и породичног живота; оскудица умнога и нараветвенога развића, усљед чега и неможе се породити свест о правди и части (по штењу); безкућништво и сиромаштво, те гнојне ране

савременога човечанства — поднижу с једне стране чете глупих *мрачних* раденика, чији је труд раван скоцком, а с друге стране бадавадисање и сиромаштво као непресушни извор најтежих порока и преступа. А како већином одговорност за такве преступе пада на саму општину, која се није побринула да уништи саме узроке за преступ, то је неправедно преступнике свирепој каштиги подвргавати. Напротив општина је дужна владати се према њима са што већом чевечношћу, узевши и то за основ да многи постану преступници усљед силног раздражења страсти, тренутних расположења fixe idee, које се нађу и код најневинији чланова општинског састава. Зна се, да се међу преступницима често нађу и најблагороднije личности, сто пута бољега поштења од оних, који су их судили и каштиговали, но они су учинили, преступ усљед макаког год тренутног судара своје ватрене и бурне природе, која је раздражена притиском спољних прилика под којима би се скрьала и најача гвоздена организација. Многи од њих, као н. пр. Убице, изазвани на преступ — љубоморношћу, повредом части и лаком раздражљивó-

шћу — већином *одмах* пошто су учинили преступ познају своју погрешку и цео живот савест неможе, да им се помири са делима, која су учинили. Ако ли је пак преступник сазнао сву величину свог злочинства, па се каје и хоће да се поправи, то какав грех треба да је друштву грађанском, кад води на губиште човека, који је већ на поправци и против кога нема потребу општина да се тако јаком каштигом обезбеди; какво може бити то правосуђе, кад убијају преступника, који хоће да се поправи, само зато да би се тим откупила његова кривица?

Истина налазило се и таквих убица, који су одма по извршењу преступа изјавили судијама, да им је жао што су њини покушаји на убиство — рђаво испали и што још више убиства нису извршили. Заиста то је жалостно! Но г. Бернер праведно примећава „да психолог неће само на том остати, он ће се постарати да загледа за речима преступниковим и у срце његово. И за цело ће увидити да је то речено само из упорства и да је то само лажно неко квалисање, за којим се сакривају сасвим друга осећања.“

Најпосле да допустимо и то, да има особа, које немогу да сазнају своју кривицу и непризнају своја дела да су преступна, упорни су у својим старим намерама, зар није свирепост и неправда каштиговати човека, који и пре и после свог учињеног преступа нема појма о својој кривици и који ступа на губиште с пуним убеђењем, да се над њим врши неправда, и да је он мученик! Није могућно, да се несагласимо са мнењем Daub-a да кад се савест осуђенога несаглашава са пресудом, и кад преступник иде на губиште с тим убеђењем, да га каштигују неправедно, онда смртна каштига изгледа онака иста као и убиство, које је учинио преступник.

Осем тога треба смртна каштига, да се замене другим каштигама и зато, што она понегда доводи осуђеника до иступа, очајања и тада он брзо раскида последње своје свезе са човечијим друштвом, проклиње га и на крају свога гроба чини беснажну али мучну борбу с онима, који га вуку на пањ и тврдо притежу као животињу ради тога, да би могао дочекати ваљан смртни удар. Ако напротив у осу-

ћенику преоблада чуство савести и смртни страх над његовом физичком снагом, то он пада у бесвесно станѣ, у ком незна ни за какву каштигу. А извршење каштиге при таким приликама јесте сасвим одвратно и ненаравствено.

При извршењу каштига догађају се и болеснички наступи, са којих је каштига немогућа. Баварски криминалиста *Арнолдо*, који је видео како је једна преступница девојка код срамнога стуба обамрла, прича: „како је нису могли ничим повратити к свести, то су је бесвесну однели на губиште *(шафот)* и почели каштиговати негледајући на то, што је врат њен био тако грчевито скупљен, да је било немогућно осећи јој главу. И ако је први удар био смртан, опет глава није одлетела. Сикира је засекла у грудњу кост, а публика потресена том гнусном касапницом, требала је да види, како су после тога оделили главу од трупине.“

Ова прича неможе, да непотресе у дубљину душе и да нам неда узрока да питамо, дал само таква може бити каштига?

Напослетку ми видимо, да се Инглески закон управља по правилу — „malitia

suplet aetatem“ и налази, да је потребно каштиговати децу, која су достигла 8. година. И ако се оставља поротницима право, да определе: Јели преступник био у пуној свести и јел' му била намера умишљена при извршењу преступа, али да неговоримо о том да могу поротници злоупотребити своје право; немогућно је да се незапита: Да ли је то разумно каштиговати дечака? И није ли каштиговање деце највећи преступ од стране човечије општине? И ако нас неварају дела, да се одрасли људи са већ постојаним карактерима и склоностима поправљају, од порочних навика, то се тим више може рећи о деци, код којих се још није могло развити ни убеђење ни карактер и од којих ће при добрим установама општина створити заиста најваљаније грађане.

Осем тога, да ли је испитала наука све видове душевних болести — које су сљедства многих преступа? Јели их одвојила с математичким поуздањем од свесних преступа? Није; дакле каштити се могу подврћи људи, који су може бити учинили преступ у болесном стању, које се неможе разјаснити општини, зато што она незна

психичке појаве, који су се у њима по родили. А таква каштига није достојна човечије општине, која познаје сву слабост својих научних испита и поузданости при опредељењу узрока, који су могли довести на преступ.

III.

Неумесност смртне каштиге у сравнењу с другим системама каштиговања.

Ако скупимо све, што смо досад казали, то ће јасно бити, да је смртна каштига жестока, некорисна и таква која недостиже те велике намере, каква треба да је у основу опште правде. И потоме смртна каштига, ако је већ никако неможе одбацити идеал власти, може се подпуно заменити са заточењем или затвором.

Превага ових последњих средства над смртном каштигом састоји се у том, да ако је она замену, то сила репресивности, не само да неће изгубити, него ће добити својим упливом; као год што су се при поступању смртне каштиге судије често налазили у противречију међу позивом закона и гласом своје собствене савести, ако само савест није у њих заспала до

немарљивости њиховог задатка. Ова средства дају могућност, да се поправи погрешка и самовољна пресуда, у случају ако би се одкрило, да осуђеник није крив; она неодузимају општини свету дужност да помаже преступнику, да се поправи како би мноштвом својих добрих дела откупио своју кривицу и учинио да општина заборави његов преступ.

Бранијоци смртне каштите веле, да има тако јако покварени људи, који се немогу поправити; дакле с таквим особама треба поступати као и са животињом зато, јер само каштигом општина може од таквих људи који су за њу опасни избавити. Но физијологијска и Психологијска посматрања доводе к томе, да као што се нико неможе *држати* за човека сасвим поштеног, тако и обрнуто нико неможе сматрати у преступнику човека, који се неможе да поправи. Осем тога бранијоци смртне каштите заборављају то, да је њихово убеђење о непоправљењу таквих особа основано само на суцким испитивањима, да се људи немогу поправити. Али у практици ми видимо, да за пресуду о смртној каштиги општина се нимало неслужи таквим испити-

ваљима: она управо каштигује преступника за учињен преступ без икаквог даљег испита, — да ли се може он поправити или не; дакле мисао о неисправљењу преступника нема под собом тврдог темеља, то је рђава хипотеза, која се неможе у самој ствари доказати.

Против тога глупост противслови обично овим: Зар се каштиговање оних којима је преступ у страст прешао неоснива на самим речма о непоправљивости тих особа? Но овај основ сувише је несталан. Предпоставка о окорелости каквог лица чисто је самовољна машта. Може бити, да сами начин каштиговања, ком је он био подвргнут за први преступ, није му дао могућност, да се поправи. Напоследку и онај који је пао у ту страст по извршењу неколико преступа, може одма познати, да је пошао рђавим путем и зауставивши се — враћа се на пређашњу праву стазу. Живот представља мноштво таквих дела. Најпосле да станемо још на на једном основу. Кад се замени смртна каштиња затвором или заточењем, те каштиге нетреба да буду вечите, јер је вечити затвор нешто горе и од саме смртне каштиг-

ге. Осем тога да неби судац био као проста махина, треба законодавац да стави у правило колико ће време бити за Maximum и minimum; судијама треба оставити право да се могу приближавати к том правилу, зато што је њима много лакше саставити појам о величини преступникове кривице и његове личности. При том преко је потребно још и скраћивање рока каштиге административним путем, — за оне преступнике, који би се у тавници или у заточењу показали да заслужују тог ублажења, — да су способни да се поправе.

Ти степени имају велики нравствени значај у законодавству, прво потоме, јер при опредељивању преступа и каштига, које за њима иду, криминално законодавство уопште управља се готово чистом самовољом: законодавац необраћа пажњу на лична својства и карактер преступника, него се управља само по својству и величини повређеног права. Но по својству повређеног права, независно од субјекта, може се начинити само приближни појам о односној тешкоћи преступа и управљајући се по томе определиће и сличну каштигу. Дакле та определења треба

тако да се изразе, да би судија, који боље познаје кривца, могао по особинама његовог преступа, повисити каштигу до maximum-a, или је скратити до minimum-a. Даље администратор упознаје се још ближе са личношћу преступника, и потоме њему треба да је постављено у дужност у случају, ако би се почео поправљати, да настоји код више власти о умекшању каштиге, — скраћивању рока, или и потпуном ослобођењу кривца. При таквом изгледу на карактерну снагу осуђеном се оставља највећи и најблагодарнији покретач да понови своје поштење — надање да ће се повратити у друштво и породицу. А изазивање те наде у преступнику, јесте дело од највеће важности, зато очајање, безнадност крајње деморализују и губе осуђенога.

IV.

Практички наводи поправлења преступника.

Практичка испитивања у овом предмету доводе на ово: да су крвава дела свију преступника — највиша точка зла, и одатле иде повратак зла к добру. После кр-

вавих дела већином појављује се воља к поправци. И зато по тешком преступу неможе се никако претпоставити, да су у кривцу исчезле све клице поштења; у њему свагда остаје бар једна од њих. И ако њу уму развити, она ће ускрснути свом снагом и довешће преступника, да сасвим понови уништено у њему поштење. Из посматрања увидило се, да су тешки кривци већма склони на покајање и поправку, него други, зато што та енергичка воља, која их је постакла на преступ може их одједанпут повратити на пут поправлења и тада, кад хладни и умишлени преступници, као и. пр. Лопови, који силују женске, браколомници и др. мање су склони к поправлењу. Сви назорници тавница (апсана) једногласно тврде, да се неможе рећи ни о каквом преступнику, да се неможе поправити. До тог часа док кривац неувиди у каквом је стању, (да он ништа неважи,) разуме се да он недаје наде к поправлењу. Али чим се само почне будити у њему свест о тешкоћи преступа и слика изгубљеног поштења изиђе му живо пред очи, то заједно с том свешћу појави се у њему дубоко кајање и промена. Најпо-

сле да се могу поправити кривци сведоче ова дела.

Убица и отмичар у Oldenburg-у а други St-Gallen-у били су најваљанији послужници у тавничној болници; осем тога овај последњи с новцима, које је добијао, помагао је своје рођаке и одељивао је од своје порције хлеб и раздавао сиротињи.

Митермајер прича, да се у једној апсани налазио разбојник. По истеку дугог времена за добро владање хтели су га помиловати; но он је одбацио помиловње с молбом, да би га оставили у апсани и употребљавали на најтеже послове. У време холере, кад су се настојници поболели или умирали, он је узео на се с великим самопрегоревањем надзор болесних преступника и многе је спасао од смрти.

Сва ова дела добитак суцке практике убеђују нас о томе, да оне човечије општине, које још задржавају смртну каштигу, немају појма о њеном рђавом значају.

V.

Законодавства савремених држава.

У историји законодавства савремених држава видимо, да смртна каштига мало

по мало губи своју превелику важност. Тако у Француској после велике револуције, — смртну каштигу више неупотребљују за многе преступе. Овај начин каштиговања више непостоји тамо за политичке, преступнике осим случаја кад се ради о глави цару. Год. 1832. у Француској је законодавство предало одређивање смртне каштиге поротницима и то под тим условом, да не осуђују кривца на ту каштигу, ако буде олакшавајућих околности. (:causes attenuantes:). Усљед тог декрета број пресуда јако се умалио. Тако у 1857. г. премда су поротници били врло строги у сравнењу са поротницима пређашњих година, и изрекли 58 смртних пресуда: опет од њих по 26 члану осуђени, помиловани су. А у 1858. г. на смртну каштигу осуђено је било само 38. људи; и извршена је била над 23.

У Инглеској премда још није нестало смртне каштиге, опет губи она свој значај. То се види отуд, што у току последњих 100 година од 160 случаја, за које су пређе смрћу каштиговали, у почетку последњих 10. год. остало је свега седам, Но општина није остала само на томе, и све

се више и више чује глас, да се сасвим смртна каштига укине. За основ к томе било је то убеђење, да са изменом смртне каштите за неке преступе — број таквих преступа није се увећавао. Усљед таквог општинског мнења са седам закона од $^{6}/_{8}$ 1861. смртна каштига замењена је за све преступе, осем напред умишљеног убиства (murder) и најтежих државних преступа (treason). У Русији била је смртна каштига уништена пре него у свима државама европским, — још за време Елисавете Петровне, коя са слабих својих живаца, није могла без грозе подписати смртну пресуду. Сада је опет криминалним законом уведена за неке преступе.

Код нас је смртна каштига опредељена за неке преступе у §§. има 83. 84. 87, 126. 155. 157. 159. 223. 240, 241. 242. 245. 295. и 296.,

Општи германски парламенат у Франкфурту на Мајни законом од $^{27}/_{12}$ 1847. г. уништио је смртну каштигу, осем занеке војене преступе. Но тај закон једне државе су приниде безусловно као: Насава, Олденбург, Кобург - Гота. 2. Анхалта и 2. Шварцбурга; друге, — као: Виртембершка, Саска, Хесен-Дармштат, Брунсвик, и Ме-

кленбург такође су је одбациле, али су је после наново успоставиле; треће — као Аустија, Пруска, Баварска, и Хановеранска сасвим су одбациле решење немачког парламента. Осем тога наведени примером неких северо-американских држава, закони Пруски 1851. год., Виртембершки 1853 г., Саксен-алтенбуршки 1854. г., Хамбуршки 1854 и Баварски 1861. г., поставили су то правило по коме смртна каштига треба, да се сврши у огради апсанској у присуству само оних, који су кривце уватили. Ово је правило основано на тој препоставци, што оно умањује ужас, који се побуђује у народу при угледу смртне каштиге. Но и те поступке неможе нико одобрити, потоме, што је општини више мрско проливање крви, које се врши тајом и каштиге, које се неизвршују на угледу, него по тавним буцацима. Општина одриче свакој каштиги законитост, која није јавна, јер препоставља у њој својевољу и неправду.

Што неслужи на част великих држава, које себе цене за врло образоване, а у исто време деле смртну каштигу, треба додати и то, да је та каштига избрисана из закона, не само: Олденбуршког, Насав-

ског, 2. Анхалта, 2. Швацбурга, Саксен-Корбург-Готе, него још и из републике сан-Марино и Тошканског у Италији, Кантона Фрајбушког и Њушателског у Швајцарској, а од северо-американских држава у Мичигану, Род-Ајленду и Висконзину.

Између њих особито се одликује Тошкана, која се непрестано борила против такве каштиге. У њој је престала смртна каштига још 1774. г. Званично је пак замењена само у 1786. г. под Леополдом, и потоме као што изјашњавају његово законодавство: „14-годишње искуство осведочило је да свирепе каштиге само узрокују штету и да криминални закон треба да се брине несамо о заклањању опште безбедности и упливу срествоm примера, него и о усавршењу поштења у преступника, на што нетреба нигда гледати, као на немогућност. За достигнуће те намере могу помоћи ваљане апсане боље него смртна каштига, која противречи карактеру тошканског народа.“ — Али затим у 1795. г. смртна каштига наново је установљена била. Од тог времена, час је укидана час успостављана док најпосле 1859. г. револуцијонари се обрате пијемонтској влади

с просбом да укине смртну каштигу. А влада је послушала глас народа и дала Тошкани повластицу, да небуде у њој ни вешала ни губишта. Ове године укинута је и у кнежевини сједињене Румунске смртна каштига. Тако исто и у Америци у републики Венецујели укинута је уставом смртна каштига.

VI.

Криминална Штатистика.

Неумесност тога мнења да блажије каштиге увеличавају преступе доказује се очевидно овим статистичним подацима:

У Француској негледајући на редко извршивање свирепих каштига, број преступа не само, да се није умножио него се још умалио, а наиме: од 1851. до 1855 г., у средњу руку бивало је годишње по 5238 окривљеника, међутим 1856. г. — 4355; 1857 г. — 4301 1858. г. — 4302. Ти подаци доказују, да оштро извршење жестоких каштига није услов, који се несме избећи, да се неби умањавао број преступа.

У Инглеској премда је закон одбацио смртну каштигу за многе преступе, и до 1861 г., она је опредељена у 7 случајева место 160 пређашњи, број преступа није се

умножио. Тако 1848 г. било је 30.349 преступника; 1858 г. — 17.855. пр. а 1859. г. — 16.671. прест.

У Шотској се такође умалио број смртних пресуда. — 1858 и 1859 г., није било тамо ниједне смртне пресуде а 1860 г., и ако је било 4. пресуде то опет нису биле извршене. Негледајући на све то број тешких злочинства није се увеличао. То исто доказује статистика Ирске, премда се тамо редко појављује смртна каштига.

Тако исто приметан је уплив политичких околности на број пресуда, које оправдавају. Тако н. пр. у Ирској у време страшних устанака број оправдања превишпавао је број окривљења,

У Тошкани при Леополду, који је укинуо смртну каштигу, преступи су се смањили за половину.

Изложени подаци сасвим побијају појам благотворном упливу смртне каштиге, на умалење преступа.

Исто тако интересантна је постепеност умањавања смртне каштиге.

У Инглеској у току последњих 15 година на смрт су осуђени били за следеће преступе: за смишљено убиство, за по-

стрекавање на убиство, за скотолоштво, за крађу са обијањем, за отмицу са осакаћењем и за палеж зграда у којима се обитава. 1829 г. број осуђених на смрт износио је до 1385. људи; извршена је била на 74. човека; затим је број смртних пресуда постепено се умањавао, као — 1859. г. — 52, (од тог броја 18. — за убиство, 19. — за скотолоштво, 6 — за покушај убиства, 8 — за крађу са обијањем и за разбојништво и 1 — за палеж). Каштиговано је било само 9. људи, чија је кривица била понајвећа т. ј. убиство. Од осуђених на ту каштигу, један је био сасвим помилован (fell pardon), јер из недостатка довољних доказа његове кривице, — нису га смели поротници окривити, а за 13. људи смртну каштигу заменули су вечитим затвором. 1860. г. било је само 48. пресуда.

У Француској било је смртних пресуда, 1851 г. — 45; 1854 г. — 79; 1855 г. — 61; 1857 г. — 58; 1858 г. — 38; 1859 г. — 36;

У Пруској, 1854 било је смртних пресуда — 4; 1855 г. — 3; 1856 г. — 2; 1857 г. — 7; 1858 г. — 4; 1859 г. — 2.

У Баварској, 1858 г. било је смртних пресуда 23 ; а 1859 г. — 21 ; 1860 г. — 12.

У Хановеранској, смртних пресуда било је, 1854 г. — 9 ; 1855 г. — 7 ; а 1856 год. — 5.

У Баденској 1854, 1855 и 1856 г. било је по 3. смртне пресуде, 1857 и 1858 г. није било ниједне. —

У Брунсвику од 1853 до 1854 г, била је само једна смртна пресуда а у осталима годинама ни једна.

Вредно је знати умаленња смртне каштиге у Ирској, 1834 г. било је смртних пресуда 319 ; 1845 г. — 13 ; а 1855 г. — 5.

VII.

Укидање смртне каштиге у законима, неизвршење њено криминалним судовима и помиловање.

И тако смртна каштига губи свој значај. У неким местима сасвим је укинута у законима ; у другима судије у име човечности избегавају да на њу кривца осуде; а трећи преступнике избављају од ње помиловањем.

Укидање смртне каштиге у законима— јест начин најпаметнији, који мора иза-

звати к томе светом делу најдубљу благодарност.

Самовољно одбацивање смртне каштиге судом рђаво је а помиловање није у реду. Оно прво улива мисао о самовољи криминалног закона и потреса сталност криминалног правосуђа: а друго — код таквог правосуђа сасвим једнаки преступи изгледају не равни, зато, јер једног преступника каштигују а другог помилују. На тај начин равноправност руши се у самом зачетку свом.

Бранијоци помиловања веле, премда правосуће захтева, да се сваки преступ каштигује, но често се догађа, да закон правичан уопште постане неправичан с допуном у неким и неким приликама; дакле у таквим околностима треба да се измени допуна таквог закона. И почем измена закона припада врховној власти т. ј. лицу или скупу, која стоје на врху управе, то и право помиловања, као источник правичног извршивања закона у појединим случајима припада бесумње врховној власти. Осем тога помиловање правдају и политиком. Веле, да врховна власт нетреба да се одрече од тог права, јер поми-

ловање може одржати ред, одклонити опасност и избећи свирепост. А влада зацело није дужна испуњавати правосуђе до такве жестине, да би из страха да ненаруши сколастичку нескладност — „fiat justitia, pereat mundum,“ — подигла против себе целу општину.....

VIII.

Завршетак.

Питање о укидању смртне каштиге — питање је старо, против кога могу протестовати сад само такве старовоље као г. Хегелханд, који се трудио да докаже, на преклањском социјалном конгресу у Генту, да смртна каштига мора се још задржати у криминалном закону. Но таких тврдоглаваца мало је. И као што је неумесност те каштиге призната не само теоријом него и практиком, усљед чега смртна каштига почела је губити свој пространи значај, то мислимо да није потребно на ново заподирати то питање. Али и кад буде она сасвим изчезла из друштва људског и кад би јој отпевали „вечнѹю памать,“ и саставили читав некролог о дугом и крвавом њеном беснилу, то и опет

несљедује, да нетреба говорити о том жестоком и непоправљивом каштиговању, зато што историја човечаства показује нам њен тврд живот. — Зар није умирала и наново ускршавала? И зато треба да се старамо, да савремене општине човечије у којима постоји још та варварска каштига саслушају јаук и стењање човечаства и да укину смртну каштигу. А ако се то оствари, они ће учинити такво велико и бесмртно дело, као што је и уништење ропства, које је са смртном каштигом као брат и сестра јер истичу из једног извора — наопаког разумевања идеје човечаства.

по руском
Симо В. Симић.

Човјек у односу на вјеру.

Мислим да неће сувишно бити дружино и браћо моја! ако се која ријеч и о човјеку међ' нама поведе и то: са стране вјероисповједне сматран, — у колико нам

то наше младе и још недозреле силе душевне допуштиле буду. —

Кад се човјек у болести или другој којој несрећи нађе, ће му се сваки други тек само оне снаге види, да се може, али ако одвећ пазио буде, а притом и наде на *савршеног* имао, прије сачувати, да у исто зло не угази; — кад човјек хоћу да рекнем сам самцит у борби против надмоћија остане, а од другијех се гнусно-ужасном страхотом одбацивати и презирати почне: — онда тек опази и нађе на књижицу ума, и одавно већ знану записку усађене му божанствености; онда тек почне је прегледати, испитивати и тражити шта је чинио, а шта није, шта је требало а шта ли не, шта му је још остало и шта мора, ако хоће потпуно задатку човечанства да одговори, да ради. Тад дакле почиње тражити и сбирати, кад се већ сабирање у потпуно одузимање преобратило. Но то је доцкан, знак се овај „—“ (*мањине*), више ни помјерити неда! — Озбиљно могу казати да ово редовна прегледања свакога човјека на овоме свијету бивају, с том само разликом што код некијех ова прегледања бивају утврђена, по-

стојана али већ напосљетку; код некијех пак прегледања су ова истина или у самом почетку или у средини, но на жалост непостојана, *која* би се; кад би као она горња непроменљива била, и *срећним* назвати могла.

Одкуд ова прегледања да се појављују и то готово код свакога подједнако, па зар и код најразвратнијега и најбезбожнијега? и почему се код ови ова виша прегледања познати могу? — Како треба да живот наш проводимо и с чим би се овај у приватности сравнити дао? —

Ево кратка мога одговора и мога бар мишљења:

Кад би се човјек у каквој општој башти нашао, која је свачим врло лијепо и изобиљно засађана и украшена, но за коју нико не зна, ко ју је тако украсио, па кад би се ту самосопственој својој вољи оставио: били он онда, од употребљавања и трошења такијех плодова буди од кога презао поред онолике и онаке опште слободе? Не зацијело. Изнајприје би, може бити, док је још млад разбирао, питао и жељама би се морио дознати, чија ли је, и ко ли је засади, пак би напосљетку

то и заборавио; док би из слободно првашњег уживања и он себе као и други, општим, но на слободу односећи и самосталним господаром учинио. — Томе је подобно и са овом пространом баштом нашом! —— Кад човјек на свијет изађе, ће му се све око њега што види и нашто стане на услугу поклања; кад човек у новом још физичном организму обучен, ће та младе саставне ватрене честице од часа на час, од тренућа на тренуће, онако жестокога још већма распаљују, и *гордошћу* га на господарство свега докучивог слободе и драже: да ли ће се онда његов ватрени слободни дух, који се са свију страна слави и узноси, унутрашњим каквим сопственим побудама моћи стишати? да ли ће се моћи у весело-срећном оваком царствовању сјетити на неку надграничну, вишу, невидиму силу! да ли ће се моћи у оваком преобилно-задовољном царству чувствености, шћети грди монархични дух љуцки спремити на пут, да полети до граница, па да кроз ове у потајно мјесто судаба васионе загледа и себе упозна, да упозна ништавило своје, да упозна *шта је* и *какав* треба да је? — Кад би сваки

само шћео или смијо слободно запиту овом на сусрет изаћи и одговорити по осећању, мишљењу и радњи својој: зацијело би много одговора добио „зајиста неће.“ — Докле год се чувственост, која се највише материјализмом условљава, сматра за основу *из* које и *због* које све бива неће се овом запиту одговорити с противношћу, о човеку гореченога стања. Неће! јер човек, дочекан великом пријатношћу природе, која га окружава, и неразбира за надвишност. У *себи* сматра средсреду видиме и од другијех створења опажне физичне силе, снаге и госпоства; из *себе* изводи узрок разном створу цијеле природе; *себе* сматра за јединственога у роду с лаким, врло лаким доказима. — У полету ове среће овако мисли, овако живи, и лети без да му когођ границе положити може док гођ се *не умори*. — Шта? — умор? О! — шта ће то сад да буде? Шта сад ово представља? — Зар хоће да нестане силе? Влада и госпоство да ишчезне? — Зар *несумљиво* мишљење о другој какој надмоћности да се оствари? Зар царовање лијепе чувствености и силни број тјелеснијех, услада да престане? — О! овај га

сад умор у цијелом његовом пређашњем мишљењу превари и узнемири. — Нове мисли, нова стања, у којима он онако уморен лежи, да би се одморио, сад му други грдом његовом духу неповољан *основ* на очи износи. — Заиста чудан и истинит основ, на ком и он и цијела природа лежи, — признаје и потврђава му дух. — Сад моли разум свој, (коме се досада ни окренут није шћео) да му за неко вријеме (а он за толико година није се сјетио испитивати га) овај нови основ прегледа и покаже. Сад тек почне срце богобојажљивим чућем пунити, сад се сјећа свега што је мислио и творио, и ево сад, ће унутрашњим страхом приморан почне све осуђивати! — Мислима својима други пут показује. — Биће свевишњега тек сад увиђати почне; управљање Васељене тек сад сили божијој приписује. — Добра дјела натрађена, или рђава дјела љуцка кажњена тек сад од праведности воље *једиога Бога* доводи! — Накратко, при овим једва појавима осјетне крајње нужде и несреће, ће сваки данак за посљедњи завршетак бића свога гледа: преображава се сваки човек у права, истинита и побожна

мишљења, она искрица божанствености, коју је при зачећу добио, којом је за господара свега земног потврђен, и коју је досада чувственом природом гњечио, сад тек на прозор умне свјетлости излази и сија. — Највећи безбожник сад се у цјелости потресе, и образ, силу и биће Бога *сад* и у најмањој *травчици* види, које досад ни поред *своје* толике *сушности* и *представљања* Бога у *себи* као на најопажнијем предмету, није признавао. — Зликовци, који су досада сва на памет дошавша им мишљења, без разлике и без устручавања на сваком саздању, извршавали; који су сва па и измишљавајућа безакоња и неправде, без икакве помисли, о богобојажљивости чинили; који се нијесу страшили највеће светиње рјечним обезчашћењем оскврњавати, који су камениточуственог срца и према роду и пријатељима, и према сродницима и себи самима, и относно према цијелом ово-земском створу били: у овим последњим часовима заплаше се; срце унутрашњим страхом умекшано, нужном и признателном побожношћу макар и у последности пуне; — за ова нечовечна, худа и богомрска дјела, која су

толике године чинили, и од којих се сад при самом спомену ужасавају и грозе, — једним само чисто срчаним уздахом и твр-дом надом на свеблагост божију помишљајући опроштења траже, — и сами по себичности својој угађајући себи ласкањем радују се да су им опроштена. — —

Ово су редовна поступања у сваком човечијем животу; ово су оне радње, које чист човечанствен дух у слободном од тјелесности колу, чини, и које се при горњим тренутцима од више или мање богобојажљива човека, па до на самим безбожницима и зликовцима појављују. — Овако треба да ми од почетка па до свршетка нашега живота, чинимо; ово треба да нам свагда као распоред при сваком дјелу, у глави стоји; у свако вријеме треба да чист слободан дух разума нашега напријед пуштамо — не дајући му да се за страстима поводи па да по пу ту њиме избраном само ходимо: ако желимо овђе на земљи идеји човечанства одговорити, а на небу величанство божије не увриједити; ако желимо тим начином извјестно проистичућим добрим дјелима, у безграничном царству вје-

читости, души нашој мјесташце спасења обиљежити.

Постарајмо се дакле, да сва добра, која ћемо тек доцније души нашој пожељети, раније још набавимо; гледајмо да сваким часом и сваким даном оно поправимо, што смо прошлог часа или дана рђаво учинили. — Трудимо се, да дјела наша, са правичног и ни од чега независећег гледишта бистрим оком ума прегледамо; будимо строг судија себи самима и радимо тако, да нас ни од другијех стид не буде. Непрестано гледајмо: да живот наш чист и безпорочан носимо; да га хотимичним љагама не упрљамо и не омрачимо, и да га напосљетку рђавим дјелима не оптеретимо; јер сав живот наш можемо себи представити као неку признаницу на које рачун једнако се задужујемо, и коју ћемо на страшном суду, *знанim* сопственим својима *рђавим* дјелима као потврђену признати и исплаћивати морати; онако исто и још много *ужасније* него највећи злочинци што на овоме свијету за своја злочина дјела одговарају: једно по томе, што се људи ође само тјелесно казне па и то по доказима, нагађању и по слабој људској про-

ницателности а друго, што ће суд страшни кривце и душевно и тјелесно наказати и то не по доказима и нагађању већ по најсвестручнијем знању, — да! и саме наше рђаве умишљаје исплаћиваћемо.

Алимпије Савић

Најглавнији услов напретка државног.

Први појав човечији на земљи карактерише се тежњом за *намирењем најнужнијих* (интензивних) *потреба*; после *идеом удружења — уједињења* — из које се рађа жеља за остварење могућих општих користи и интереса. Човек је од природе државно сушшаство, [1]) т: ј: такав створ, који у зачећу своме са првим појавом својим доноси и ту идеу на свет са собом; да човек долази на свет за то — поради остварења неких виших и духовних цељи. Но много и готово све

---

[1]) Аристотело „*φύσει πολιτικὸν ζῷον*.“

добро доноси човек са првим појавом својим на свет; али се то добро окрене у зло; и отуда се рећи може: „да су сва зла од људи, а никако да их човек у природи својој са првим појавом и животом својим на свет донесе. Много је и много векова прошло, док је у људима овладала идеа нужног удружења — уједињења —; јер сурова поноситост не скреће тако брзо и радо с пута светој и вечној истини. Много је прошло времена, док се и у породици самој почело поштовати старешинство, и то тако старешинство које у *добровољности*, а не у *изнуди* извор свој има. Али чим је та идеа у гдекојим породицама почела овлађивати — прелазила је она — премда врло полагано и у друге породице.

Кад људи већ до тога убеђења дођоше; да удружење — уједињење — сила тек доноси општу срећу — опште благостање —; они се удруживати почеше — и тада посташе најпре савезом породица *племена* — после општине; а најпосле државице и државе.

Први појмови о држави беху основани на удружењу — на узајмности; али такој, која постоји ради посебних, а никако оп-

штих цељи. Посебне цељи створише привилегије (повластице), и отуда аристократија (племство) и ропство. Општност беше у толико нужна, да се општом снагом спасе посебност; али и то така посебност од које *појединци* или *изабрани* или *Богом именовани* тек користи имати могу. Прође ли та потреба и невоља; то опет наступа оно стање старо *абсолутно независно посебно*, и *абсолутно ропско опште стање*. Оваковим појавима карактеришу се све државе старих и средњевековних народа.

Напретком човечанства поче напредовати и идеа једнакости, и то једнакости права и дужности; а из те једнакости пониче она сила, — слобода — која поче сатирати и таманити посебност привилегирату. Старешинство и привилегије неких породица и људи поче од тог доба опадати, али врло полагано и готово једва приметно. Државно удружење — уједињење — захтевало је поради остварења своје предпостављене државне цељи безбедност — осигурање — *личне слободе* и *имаовине*. Тад је се почело остваривати право, које се најбоље у закону огледа. Закон дакле беше написан општом вољом и постаде

светиња, коју нико скврњавити не смеде. Тим начином уведе се ред неки међу људима у држави, лична слобода свачија и право поче се ценити и уважавати. Унутрашњост у земљи беше осигурата, а осигурање спољашности државне покрену идеу Међународ. права. — Осигураним животом државним и спољашним и унутрашњим осигурат беше свачији живот — свачија радња и имаовина. Људи се почеше надметати у раду и вештини. Појавише се духови, који ћутаху под притиском тиранније. И тада просијну она истина: „*држава постоји не ради постижења и остварења посебних цељи; него ради постижења општих цељи, које сеима користе*.“ Држава је дакле ради човека, а никако човек ради државе. Одавно је то Аристотело казао: „да се човек појављује као државно (политично) биће; а држава као продукт човечије природе.“ [1])

Никаквом радњом човек се не приближава Боговима, колико идеом за оснивањем државе казао је Цицерон. [2]) И заиста

---

[1]) Аристотело Polit. III. 5. 14.

[2]) Cicero de Rep. 1. 7.

никакво дело човечије неналази толико свог правог — јачег и чистијег извора у уму човечијем; колико *идеа признања свачијег права личне слободе и имовине.* Ту се човек појављује као човек, и отуда је истекло оно правило: „што нежелиш да ти други ко чини, не чини ни ти то другом.“; а то правило казује и претставља људе онаке — каки би требало да су. — Људе поштеног срца и карактера — људе успитане, који кад су ваки у држави једној — држава непрестанце цвета и напредује. Из овога се види, да је главни услов напретку и благостању државном *успитање држављана.* Али успитање тако, које неводи само голим формама спољашњег углађења; него успитање, које води унутрашњем духовном развићу — које води поштењу јединном услову без кога најсилнија и најмногољуднија држава неможе напредовати. *У поштењу дакле — у оном свесном познавању истине лежи услов напретка државног.* Државо-грађани са таким убеђењем корачају напредним државним кораком, и долазе до онога стања, које се зове: „*благостањем опште-државним.*“ У Историји целога света наила-

зимо на таке појаве, који потврђују ову истину; јер за што пропаде римска и грчка царевина? Ако не с тога, што нестаде у њима оног главног државног стуба и свезе — нестаде поштења. Но да не тражимо примера у историјама других народа — и наша је историја пуна таких сцена из којих се види, шта је непоштење кадро учинити. Јер са шта пропаде српска држава на Косову? Ако није с тога, што је место поштења овладало било непоштење, себичност и властољубље. —

Последице, које наступају кад људи забораве да су људи, и кад почну таманити ову свету добродетељ — поштење — жигосане су у историјама свију народа; као: неблагостање, буне и преврати.

Без правог озбиљног васпитања нема ништа; јер видели смо, да оно једино води поштењу — води напретку државном. Могућност успитања народног увиђа се најјасније у североамерикан. Државама. — *„Што је сунце растињу; то је успитање држављана напретку и опстанку државном.“*

Најбоља и најчеститија влада и управа није кадра унапредити државу ако њени

државо-грађани немају успитања — немају поштења. Међу таким се људима ни саме божије истине остварити немогу; а поред тога лудо је још и у данашње доба ишчекивати од владе оно, што поједином у дужност спада.

Свака циљ мора имати сретства, те да се оствари. Међутим нашло би се и код нас сретства, да се циљ „*успитања држављана*“ постигне; кад би сваком поједином држављанину на срцу лежао напредак државни. Да је томе крајње време није потребно доказивати; јер свакидашњи појави из живота нашег засведочавају нам то; само кад их сравнимо са појавима из живота напреднијих и успитанијих народа...

К. Петровић.

Увод у историју општу.

(Одломак.)

Кад свет постаде поче се борба, која ће трајати докле је света и века: у тој борби војује човек с природом, разум с материјом, слобода са судбом (фаталношћу). Историја није ништа друго до причање о тој непрекидној борби.

Последњих година чињаше се да ће фаталност доћи на место науке у свету. Она се утврђиваше полако у философији и историји. Слобода у друштву људском устаде против тога; време је већ да слобода овлада и у науци. Кад би овај увод постигао своју намеру, историја би изишла као вечна протестација, као постепени напредак и тријумф слободе.

Без сваке сумње и слобода има границе своје; ја се немислим препирати о томе; та ја их довољно осећам у самом трошном дејству физичке природе над човеком, а још боље у забуни коју поража у мени овај непријатељски свет. Па који није по сто пута проклињао, одрицао слободу у сред претња и разврата, којима нас свет овај претрпао? . . . „Али се она ипак покреће“ као што говораше Галилеј: ја налазим у себи нешто (кад што чиним), што не ће уступити ничему, што не прима ни човечији ни природни јарам, што се покорава само разуму и закону, што се не ће да мири са фаталношћу. Да Бог да до века трајала та борба. Она сачињава човечије достојанство и саму хармонију свста.

И она ће трајати, немојмо сумњати, догод се борила буде човечија воља против уплива различитих сојева људских и поднебија; докле год узможе излазити из трговачке Енглееске Бајрон да живи у Италији а да умре у Грчкој; докле се год равнодушно борили буду француски војници у име светске слободе около Висле и Тибра.

А највише треба да нас подржава у тој безконачној борби што се из целога род људски користи. Од ове две противности једна се не мења, а друга се мења и све јача појављује. Природа остаје она иста, но човек непрестано добија све више првенства над њом. Алписке планине остале су исте, несу ни мање ни веће, а ми смо преко њих просекли красне друмове. Таласима и ветровима она је њуд иста, али ватрењача просеца таласе немарећи за њуд мора и ветрова.

Пођите од истока на запад сунчаним путем и магнетичком струјом света за пресељењем рода човечијег, погледајте на том дугом путу из Азије у Европу, из Индије у Француску, па ћете видети како се на сваком конаку умањује фатална сила при-

родна, како слаби уплив сојева људских и поднебија. На месту изласка у Индији, у колевки племена и вера, човек је погнут пред свемогућством природе. Ту није човек ништа друго но сирото дете на мајчином крилу, нејако и слабачко створење, које мајка час милује, час бије и нехрани га толико колико га опија својим одвећ силовитим млеком. Она га купа влажним и жарким ваздухом, кади га силовитим мирисима: Снага, живот, мисли његове сатиру се ту. Што се човек до крајности плоди и безобзирце расипа, није за то јачи; моћ живота и смрти једнака је под овим поднебијем. У Бенаресу се жито трипут преко године жање. Плаха киша учини земљу ливадом. Индијска је трска — бамбус — шесет стопа висока; дрво је индијска смоква, које има по читавих шума. Под овим чудноватим растињем и чудовишта живе. Ту живи покрај реке тигар, што једним скоком десет хвата скочи, вребајући воденог коња; ту живи читава чета дивљих слонова, и бесна тумара унакрст шумом кршећи и ломећи дрва и десно и лево. А с друге стране од силовитих бура покре-

ћу се планине и црна колера коси људе милионима.

Тако наилазећи од свуда на не сразмерне силе човек савладан природом несме да се подигне да се бори, већ јој се предаје без икака услова. Пије и непрестано пије из оне чаше, у коју бог Сива сипа живот смрт; испражњује до-дна чашу; топи се, пропада, не стаје с бићем својим; а с неком тужном и очајаном наслађом признаје, да је Бог све, да је све Бог, да је све ово случај само, један појав оног јединственог суштаства. А напротив у тешкој и поноситој непокретности одриче сушташтаствовање овој душманској природи, и свети се логиком стварности, која га сатире.

Или пак бега на запад и од Персије почиње дуги пут постепеног напредовања људске слободе.

„У Персији, каже млади Кир у Ксенофонту, зима и лето бивају у једно и исто време“ Сув и лак ваздух ослобођава главу од тешких пара, које су је збуњивале у Индији. Земља по површини сува скрива у недру своме хиљадама живих извора, који се чине као да казива радиност земљеделску. Овде се буди и огла-

шује слобода мрзошћу, на пређашње стање; богови индијска постају дивови, полубогови; свети образи постају одсада идоли, нема више кипова, нема више вештине. Тако се јавља од постанка свог иконоборачки дух јуначких народа. За овим многобројним божанствима, која у смеси безконачких ликова оскврњаваше дух пред материјом; за безчасном овом светости многобожкога света иде двојност (дуализам), чисте или разумне светлости, и не чисте или телесне. Прва мора победити и њена је победа означена цељ човеку и свету. Кад се вера примени на унутрашњост човечанску видећемо како ће свештенство изгледати с немоћи својом. Последоваоци магизма светкују сваке године пораз мага. Нема овде више оне трпљивости индијске, која се умеђаше осветити своме угњетаоцу само тако што се сама убијаше пред очима његовим.

Персија је почетак слободе у фаталности. Вера узимаше своје богове из природе, која не беше истина онако материјална, али они опет бејаху из природе: то је светлост, ватра, небеска ватра сунце. Азербиђан је ватрена земља. Плодна и шкодљива жега

около касписких обала сећа нас Индије, од које мишљасмо да смо утекли. Чуство општег непостојанства дало је Персијанцу равнодушност која му је оковала природну живост. Персија је велики друм људског рода. Татари с једне, Арапи с друге стране; сви народи азијски једно за другим становали су у овом караванском сарају. И тако се људи ове земље ни мало непобринуше да подигну тврдих зграда. У данашњем Испахану, као негда старом Вавилону, куће се граде од цигље, лаке стаје с мајуром красним, као шатори начињене за пролазак; у њој му отац није седео; сваки сазида себи по једну па и она умире са имаоцем својим. Они се небрину, шта ће сутра јести; што остане у вече, то се даде сиромасима. И тако у првом полету своме паде застрашена раденост, живост људска и нестаде је у немарности. Човек гледаше да сам себе заборави у пићу. Али овде нема онаког пића као у Индији, оног од природе што је; овде се човек сам, својевољно опија. У хладном опијуму налази Персијанац санке фантастичкога живота а за дуже вечни покој — смрт. —

Слобода људска која неумире продужава своје ослобађање из Мисира у Јудеју, као што беше из Индије у Персију. *Мисир је Нилов дар*; та је река донела собом из Етиопије како људе и изображење тако и саму земљу. Велики Албукерк у шеснајестом веку састави план да сруши Мисир. Да би то постигао довољно би било да отврати само Нил у црвено море: песак би пустињски претрпао готово целу земљу. Сваког лета река сливајући се са непозна тих брда [1]) долази да даде људма годишње издржање. Човек који гледаше ово непостојано чудо, од кога му живот његов зависи, човек беше још напред побеђен природом. Род, плодовитост, свемоћна Изида [2]) рукују његовом мисли, и држе га над браздом погнута. Међутим слобода већ отвори пут да просија; Мисир као и Индија утврдише је у догмама својим о бесмрћу душе. Личност човечија потиснута с овог света завлада другим. Па и

---

[1]) Ово је писано 1830. год. кад се још није знао извор Нилов, који је тек преклане пронађен.

[2]) Богиња код Мисираца, коју „поштују у зимној умртвљеној природи“ (Срећ. ист. опш.)

у самом овом животу она се подизаше по каткад противу тиранлука богова. Два брата Хуфра и Хеопс који забрањиваху жртвоприношења, па њих за то проклеше свештеници, сматрају се да су основали пирамиде, ове гробнице што посташе да ступе на место храмова, И тако је највеће споменик овог несретног света мисирског протестација човечанства.

Али се слобода људска не одмори пређе док бежећи не слети на јудејске брегове. Приносила је на жртву месо и лук мисирски, а променила је своју богату долину за стене кедарске и песак крај мртвог мора. Слобода је проклела златног бика мисирског, као Персија што је сатрла идоле индијске. Један је само Бог и један само храм. Судије, па онда краљеви владају свештенством. Илија и Самујило хтедоше да свештенство влада, али не успеше. Поглавице су народне јунаци, који ослобађају народ свој од туђинаца; Гедеон и триста његових људи; Аод, који се обема рукама бори, Сампсон који износи на леђима врата с непријатељског града; Давид који се неустручава јести хлеб жртвенички. А поред јуначког духа свештенство види

да му слобода човечија подиже најстрашнијег непријатеља у самом реду црквени дела. Видовити људи, пророци излазе из народа, и договарају се с Богом и ако немају свештеничког чина. Природа код Перса продужаваше своју владу у вери, али не без борбе; она је код Евреја збачена с престола свог. И сама светлост помрчава кад се дух јавља: двојност уступа пред јединством. За овај мали свет јединства и разума довољно беше једно местанце на земљи, међу бреговима и пустињама. Тај свет добио је место на истоку само да га проклиње. Страва га обузима када слуша како се с голог Ливана разлежу страсне песме Астартине [1]) и рикање Молохово. [2]) Па и кад дође с југа арапска чета, што нема сталног места ни закона, Израил признаје Исмаила за брата али му непружа руке своје. Па нека пропадне туђинац; света му се варош отворити неће. Доста му је што је у стању чувати у скинији својој маловажни аманет

---

[1]) богиња финичанска

[2]) јеврејски краљ — кипљудске величине с воловском главом, коме су жртвовали људе особито децу.

јединства, који ће после свет клечећи од њега тражити, кад одпочне дело своје на западу Грчком и Римом.

Ако су у природној историји животиње вишег реда, човек и четвороножне што су одарене бољим органима, најспособније за разна кретања, која им њихова живост даје, ако су међу језицима они најбољи, што разностручношћу својих савијања, богатством својих израза и гипкошћу својих облика одговарају безграничним умним потребама; нећемо ли помислити онда да су и у географији неки предели обележени по каком срећнијем плану, боље ограничени морима и бреговима, боље одарени заливима и пристаништима, боље испресецани долинама и рекама, једном речи *бољим органима одарени*, кад би могао тако рећи, т. ј. да су они и способнији да изврше оно што је слобода хтела учинити. Наша мала Европа, ако је сравните са грдном Азијом, зар вам неће, на први поглед показати оку, да се лакше кретати може? Па и у оним цртама Европа је претежнија, што су сличне обема земљама. Обе имају три полуострова на југу, широки четвороугао шпањски и арапски, ду-

гачку жицу италеску и индостанску, с оном грдном реком својом на северу и острово м на југу: најпосле ова гомила острва и полуострва, што се овде зову Грчком а тамо стражњом Индијом. Али жалосна Азија погледа на бескранични океан; она као да очекује с јужног пола континенат какав, кога још'те нема. Полуострва она што је Европа избацила на југ, то су руке што је Африци пружила; а на северу као силан борац прекупља своје скуте од Скандидавије и Енглеске. Глава јој је Француска, ноге ослања на плодно азијско варварство. Погледајте на овом дивном телу силне живце, који се пружају од Алпа до Пиренеја, од Карпата до Балкана; погледајте ову не приметну лепоту, ову малу Грчку, т. ј. те силне и ралничне брегове и потоке, предгорја и заливе, то силество коса и углова, како су живо, како разумно извајани. Сравните је с непокретном и управном пругом једнообразног Мисира; она се покреће и игра карта, као право знамење живота на нашем живом западу.

Европа је слободна земља: роб који стане ногом на њу слободан је; то је била срећа за побегло људство из Азије. У

овом строгом западу природа ништа не даде од своје воље, већ заповеда да се мора упражњавати слобода. И заиста мораде се ударити на непријатеља и створити она свеза што се зове *општина* (la cité).

Овај мали свет затворен зидинама прикупља у себи својим вештачким јединством *породицу* и *људство*. Подиже се на вечној борби против свега оног што остаде од природног живота источних племена. Атина и Рим изгладише овај лик под којим Пелазги пренесоше Азију у Европу У овој се борби означују три мо-мента Грчке: она напада Азију тројанским ратом, одбија је на Саламини, побеђује је Александром великим. Али је она савлађује још боље на дому своме, у самим међама општине. Она савлађује Азију и тада кад одбија са млогоженством чуствену природу, која се одржа и у самој Јудеји и кад прогласи жену другом човечијим. Она побеђује Азију кад преобраћа њене исполинске идоле у сразмерност човечију, па их још кроји за лепоту и усавршавање. Богови се не радо пустише да их извуку из мрачног светилишта индијског и мисир-

ског, да живе на јави. Они силазе са своје величанствене тајанствености (симболизма) па примају на се просту мисао. До тог доба у њима се престављаше држава у својој величини. У Грчкој мораше постати грађанима, оставише безграничност да заузму једно местанце, једно отачанство, да се смање да живе у општини. Овде су богови доријски а тамо јонијски: ређају се по реду својих обожавалаца. Али погледајте, шта добијају тиме богови у народном друштву, и како иду за човечијим напретком. Палада је у Илијади крвожедна и свирепа богиња: она се бије с Марсом и рани га каменом. У Одисеји она је само глас поретка и мудрости, која се заузима за човека код оца боговскога.

И ево шта је доброга учинила Грчка. Положена на додирној точки, где је божанство још божанство а већ и човечије, где се разви цвет слободе ослободивши се фаталне природе: Грчка је остала свету као тип момента лепоте, лепоте физичке и још непокретне; грчка вештина није отишла даље од каменорештва. Овај је моменат у књижевности Иродат, Платон и Софокло; моменат кратак, не накнадан, који

мушка памет рода људског не може сажаљевати, но који јој живи увек у спомену онако драгосно као прва љубав што је.

Овај мали свет носи у самој лепоти својој клицу пропасти своје. Мора да прође лепота, мора сазрети млађана драгост, мора дете постати човеком. Кад је Аристотељ разјашњавао, списивао, узакоњавао знање грчко, кад је Александар расуо Грчку од Хелеспонта до Инда, све би свршено. Син Филипов мишљаше да је цео свет једна општина, којој је цео бедем његова фаланга (војска). Општина грчка сувише му је малена за ову мисао; ваљало му је пространијег поља, на ком ће се сјединити значај племенски и општински; непостојани богови грчки морали су добити озбиљнији карактер, морали су изићи из вештине, што их држаше у материји, да се ослободе бића омировског у ком их још притискиваше рука Азије: требало је да жена изиђе из харема, да би се заиста ослободила ропства. На развалинама грчког света, расејаног, опустелог света, остаде његова непорушива стихија, његов дух, по ком ће мо га судити, као што се размрвљен кристал гледи по

своме последњем зрну ; ово зрно , то је личност у лику стојицизма; [1]) личност прикупљена у себи , ослањајући се на саму себе, нетражећи ништа од богова, не тужећи се нигда на њих , а и немарећи за њих знати да ли су и живи.

Свет грчки беше сама борба; борба с Азијом, борба усамој Грчкој, борба Јоњана и Дорјана. Шпарте и Атине. Грчка имађаше двојаке општине : а то значи, да ту општина није потпуна била. У зидинама великаго Рима беху две општине , два племена , етруско и латинско, свештеничко и војничко , источно и западно , властеоско и просто народно (патрицији и плебејци); не покретна и покретна сопственост , не помичност и напредак , природа и слобода.

И овде у општини појави се породица; домаће огњиге Пелазга загори се на

---

[1]) Грчка филозофијска секта основана Зеноном из Китијума на острву Кипру (355 — 259 пре Хр.), названа стојиска од Стоа (галерија места где је Зенон учио; позната са своих начела : уздржателности , надвладања над собом, умерености, постојанства и т. д.

на вестином олтару.[1]) Персијска двојност на ново постаде, али је прешла из богова у људе, из одлучности у стварност, из религиозне метафизике у грађанско право. Присуство оба племена у једним истим зидинама, противположеност њихових интереса, потреба равнотежности, започнњу на суду законити рат, кога облик постаје предметом законодавства. Војничко јунаштво Персијанаца и Грка, тај млађани ратни опор постаје мудрији и пристаје да се у општини не служи другим оружјем до само беседом. У овом словном двобоју, као и у борби освајања, увек су противници *ималац* и *тужилац*. Први има за се власт, старешинство, писани закон; он се опире тврдо на земљу у којој се укоренио. Другом противнику, живом борцу, оружије је тумачење закона; време за њ ради. А судија, кога време односи, гледа само да спасе мртво слово уводећи у

[1]) Богиња код Римљана. У њеном храму служиле су девојке, коима је била дужност пазити да се ватра неугасн на олтару; за немарност своју кажњене су смрћу (живе сахрањиване.)

њега непрестано нови дух. И тако се слобода вечито бори са фаталношћу; тако ступа строго право ублажујући се двосмисленошћу.

Рим није никако искључиви свет. Изнутра се општина отвара мало по мало плебејцима, а споља Лацијуму, Италији, свима провинцијама. Као што се породица римска множи усвојењем, а шири је и дели ослобођењем; тако и општина усваја најпре грађане, по том и целе вароши под именом муниципије, па се најпосле шири без краја у својим насеобинама (колонијама); на свакој освојеној општини подиже нови млади Рим, који преставља своју матер престолницу.

И тако докле се општина грчка распространаваше насељавајући, а нигда у се не примајући, па изнемогавши мораде најпосле пропасти; дотле Рим добија но и губи као оно живи организам; он пије, удише у се, да тако рекнем, народе латинске, сабинске, етруске, и учинивши их Римљанима, враћа их на поље у својим насеобинама.

И тако Рим уједначи себи цео свет. Западно варварство, Шпањска, Британија

источна образованост, Грчка, Мисир, Азија, све се то стече ту. Симитички свет противљаше се: али Картсна би уништена, а Јудеја срушена. Све остало силом би доведено до једнообразности језика, права и вере; сви посташе хтели нехтели Италијанци, Римљани, сенатори, императори. После римских патрицијских Цезара цареви од Флавијевића само су Италијанци, а цареви од лозе Антонина Шпањолци или Гали; после тога кад исток огласи своја права на запад, појавише се африкански и сирјански императори: Септимије, Каракала, Хелиогабал, Александар Север; најпосле знатни људи из средњих провинција, од сурових илирских тежака Аурелијани и Пробуси, па и сами варвари, Арапин Филип и Готац Максимин. Пре него што би царство поплављено варварима, царска круна већ је прелазила у руке свију народа.

Ово дивно усвојење народа учини те Римљани дуго мислише, да су тиме извршили задатак човечанства. Али се превари Рим као и Александар: он мишљаше да оствари свеопшту, вечну општину. А међутим варвари, хришћани, робови огласише целом северу, сваки по свом начину,

да Рим није светска општина, па с разних страна порушише ово варљиво јединство.

Јуначки свет грчки и римски предавши рукотворне вештине побеђенима, робовима, не продужи дуго ту човечију победу над природом, што се зове радиност. Пелазги и друга општинства бише покорени и пропадоше. По том и међу самим победитељима пропадоше слабија племена, ахајска и т. д. За тим кад се победитељима нађоше победитељи, Јоњани, Доријани Римљани, и код њих опет пропадоше сиромаси. Онај који има имаћаше и више, а који нема још ће мање имати ако радиност не подигне мост над провалом, што раздваја сиромаха и богаташа. Економија учини те се више ценила радња робова него ли слободних људи; економија учини те се поступаше с овим робовима као са ствари, ако пропадну те ствари, господарће купити јевтином ценом и опет ће се користити. Народи сирјански, вавилоњански, тракијски, њемански и галски снабдеваху храном за дуго те несите и убијствене земље грчке и италијске. Међутим жива рана ропства гризла је све дубље и мало по мало

отрова цело државно тело. Опустошење бејаше страшно и начини места варварима који на скоро дођоше на пијаце римске, но слободни, с оружијем у руци, да осве-те своје прадедове.

Још одавна и пре него што се цар-ство римско споља материјално сасвим растворило, јако се кварило и растварало у утроби својој наравствено. Грчка и исток, које Рим мишљаше да је покорио, поплавише и покорише њега. После Филипових и Антиохових ратова, красни атински богови увукоше се под именом старих латинских божанства у римске храмове и заузеше олтаре победитељевих богова. Варварин Римљанин поче се трудити да изучава Грчку, прими њен језик, угледа се на њену књижевност, повтори *Федона* [1]) код Утике, издахну код Филипије почињући *Еврипида* [2]) или писну грчки под мачем

---

[1]) из Елиса, најверније ученик Сократов. По њему је Платон назвао свој разговор о бесмр-ћу душе.

[2]) Еврипид један од најславнијих грчких тра-гика. Од његових 75 (неки кажу 120) дела до нас је дошло само 19. Родно се 480. п. Хр.

Јунија Брута. Књижевни израз овога погрченог Рима јесте век Августов; плод његов беше Марко Аврелије, идеал старе нарастевености.

За Грчком приближаваше се на ово умно освојење Рима источни свет, који се био прелио с Грчком у Александрији. Још пре покушавао је Антоније да пренесе столицу царства на исток, које изађе за руком тек Константину. Он је хтео да од источне вароши начини престолницу целом свету. Клеопатра се заклињаше овако: „Тако ми закона, које ћу ја пропи-сати у Капитолу.“ Да би учинио исток што је рекао, ваљало је да најпре завлада западом силом својих идеа. Александрија беше бар средсреда овога Риму непријатељског света, беше огњиште на ком су се подпаљивале све вере, све азијске и европске философије, беше Рим ученом свету-

Те разне вере, ти закони неуђоше олако у Рим. У светковинама бога Бахуса са грозом одбише Римљани први појав раскалашног и развратног обожавања природе. И не дуго затим намазани свеште-

ници Сибилини [1]) уводе лава ове добре богиње, зачудивши народ њиховом бесном игром, њиним грубим обсенама, секући себи руке и ноге и правећи забаву својим ранама. Њихов је бог двосмислени Атис и плачем и смехом светковали њој смрт и васкрсење. После долази мрачни Серапис, [2]) други бог живота и смрти. А међу тим под Капитолом, под самим престолом јупитаровим крвна Митра [3]) зида подземну капелу, обнавља човека жељног покајања у нечистом купатилу грознога бика.

На последку изађе од Јудеја и буде одбачена од њих једна секта, која такође слављаше живот и смрт; њен је *Оснивач* погинуо смрћу којом су се казнили робови; Тацит не умеђаше ништа казати о томе новом друштву. Знао је за хришћане само по томе, што је њиховим телом у пламену Нерон осветљавао башче и увеличавао светковине своје.

Но грдна разлика беше између хришћанства и других источних вера о животу и

---

1) У старо време римска пророчица и врачара.
2) мисирски бог
3) Старих Перса божаство светлости које (као што се ту каже) Римљани усвојише.

смрти. Ове увалише човека у материју, оне узеше за знамење знак разврата: живота и плођења. А хришћанство пригрли дух и смрт. Она изабра тужно знамење. Жртвова живот, природу, материју, фаталност. На телу се и месу, што се дотле обожавало, показа знак трошности који их руши. Са страхом опази се црв, који их на олтару гризаше. Слобода изнурена од туге полете у амфитеатар и наслади се погибијом својом.

Ја сам од свег срца пољубио дрвени крст онај што се подиже на сред *Колисеума* [1]) који је њим побеђен био. Како га је топло морала пригрлити млада вера хришћанска, кад се он појави у овом граду међу лавовима и леопардима! Па и данас, ма шта у напредак било, овај крст и ако сваким даном бива већма усамљен, зар он није ипак једино уточиште смиреној души.

У арени колисејској сусретоше се хришћани и варвари, преставници слободе за исток и запад. Ми смо рођени од њиховог сједињења и ми и сва будућност.

„Пред собом видим гладијатора где лежи. Глава му пада на руку мало по мало.

---

[1]) Велики цирк, који је под Веспасијаном имп. рим. подигнут.

Последње капи крви његове отичу лагано . . . У наоколо му се окреће арена . . . он чује још радосну вику варварску . . . . он је чуо, али његове очи, његово срце беху далеко, далеко . . . виђаше своју пустињичку колебу на Дунаву и децу како се играју око мајке своје . . . А он је заклат за забаву Риму ! . . . Он мора да умре и то без освете! . . . Устајте ви синови севера! . . .“ И они усташе и срушише царство, цирк и ту варош што се опила људском крвљу.

Аларик [1]) говораше, да га је нека судбена сила повукла Риму. Он га опљачка па погину. Прве војске варвара: Готи, Бургунди, Херули снивали су о чудном величанству града, на који се дотле не удараше без казни. И сам онај [2]) ко ји се хваљаше да нитда не ниче трава онуда, куда коњ његов копитом пређе, окрену узду и оде из Италије. Први варвари поплашише се или се занесоше и придобише градом, који су срушили. Уредише по

---

[1]) краљ вестготски, који је 410. Рим опљачкао. (вест-готи су германског племена)

[2]) Атила, вођ хунских чета.

духу римском, и одржаше ропство. Њима није било намењено да обнове свет.

После тога дођоше Франки, страшни синови Одина [3]) жељни плачке и рата ла-, коми на смрт и ране, као други што су на гозбе и светковине, жељни да се напију вина из лубање својих непријатеља. Они иђаху скоро голи у бој и седаху у лађе да завладају океаном Од Бостора до Батовије. Подњиховим дивљом и немилосрдном владом не могаше се укинути домаће ропство; после њега дође властеоско поданство; поданство већ беше неко ослобођење за угњетено човечанство.

Ови варвари унесоше своју младу и снажну природу у цркву. И она им се преда-де. Готи и Бургунди који су у Христу сматрали само човека, не примише од хришћанства ни појезију ни снажно јединство његово. А Франки примише бого-човека, примише пречишћен Рим, па њихове поглавице прозову се цезарима. Грдни хаос варварства, које се од Атиле и Теодорика хтеде утврдити и сјединити, нађе своје средоточије у Карлу великом.

---

3) Один (Вуотан) први и најстарији бог старих ђерманаца.

Ово још тек материјално и варљиво јединство трајаше читав век човечији, и кад се стропошта у прах остави за собом у Европи аристокрацију епископску и феудалну, крунисану папом и царем. Чудна система, у којој се уредише и стадоше једно спрам другог два царства: божије и људско. Сила материјална, крв, наследство у организацији феудалној; а у цркви реч, разум и избор. Сила од свуда, разум у среди разум владајући силом. Челични људи савијају пред невидљивим мачем крутост свога јунаштва; попски син могаше метути ногу на главу Фридрика Барберусе. И не само владаше разум силом него је и повуче за собом. Овај свет силе покорен умом јави се у крстоносним ратовима, које је водила Европа против Азије, света слобода против чуствене и безбожне природе. Но при свему том требало је за ову непосредну цељ имати материјално знамење ове противности, то је било ослобођење гроба Христовог. Сви: људи и жене, младо и старо, одоше без оружја, без хране, без бродова, тврдо уверени да ће их Бог бранити, хранити и преко широких мора преносити. Па и мала деца, вели један суврe-

меник, ницла су на колима и за сваку варош којој издалека угледаше зидове у простоти својој запиткиваху: јели то јерусалим?

Тако се извршило за хиљаду година то дуготрајно чудо средњег века, та велика легенда којој нестаје сваки дан траг са земље, и о којој би се посумњало за неколико векова, да се није утврдила и као кристалисана за навек у врховима кула и безбројним сводовима што се виде на саборним црквама у Келну и Страсбургу, и у пет хиљада мермерних штатуа, који крунишу цркву у Милану. Сматрајући ову нему чету апостола и пророка, светаца и мудраца поређаних од земље к небу, ко неће општину познати општину Бога, који уздиже к себи мисао људску? — И ови су врхови, који као да би хтели полетети у вис, јесу молитве и немоћне жеље задржане у свом лету притиском материје, казујући свевишњем; да би његова најмилија створења рада била подићи се к њему. Свуда у наоколо риче незнабожачки фатални свет, јављајући се у хиљаду облика као оно гнусне животиње; а овамо доле варварски војници стоје укочени у положењу како

их је упропастила сила речи хришћанске точност није им довољна да се из тог упрепашћења поврате.

Међу тим мађије прошле су за род људски. Последња реч хришћанства у вештини, саборна црква келнска остаде не довршена. Ти грдни простори међу стубовима већ су тесни, да у њих стане мложина света што долази. Неки црни човек, неки законозналац подиже се из народа противу силе свештеничке, па изнесе право противу права. Трговац изиђе из свог тамног дућанчића да зазвони у општини звоном, да устави беснога ритера на његовом кривом путу. И овај човек (да ли је то човек био?), овај роб што ходаше четвороношке по властеоској земљи подиже се и исправи са страховитим смехом па тешким буздованом правде и једнакости удари и племићског господара и његовог красног коња.

Слобода је победила; правда је победила. Срушен је свет фаталности. И сама духовна (папска) сила одрекла се своје титуле дозвавши у помоћ снагу материјалну. Продужио се степенити развитак нашега „Ја“, старо дело ослобађања чо-

вечијег започето с дрветом пзнања. Светско јуначко начело *слобода* што беше за дуго прогоњена и проклета, и помешана са фаталношћу под именом *сатане,* јавља се већ под својим правим именом. Човек је мало по мало прекинуо са природним азијским светом, па радиношћу и испитивањсм створио је себи свет што произлази од слободе. Он се удалио од обожавања чуствене (телесне) природе и фаталности, искључивог божаства и зле мајке, која прављаше разлике међу децом својом, — човек се од тога удалио, да достигне чистога Бога, Бога душе, који не чини разлике међу човеком и човеком и у друштвеном животу и увери, отвара једнакост љубави и срца очинског.

С француског превео
Ст. Поповић.

Дружевни живот.

С погледом на српску задругу и моbу.

„Без друштва нема јуначтва,
Без збора нема договора.“
срп. нар. послов.

Тешко земљи које благостање *јединствено*, у рукама правителства лежи! — Тешко народу! — Кога свест према опредељењу рода човечијег на свагда успавана остаје, кога образовање не бива остваравано сопственим осећањем.

Има дана у коима млађани народ као нејако детенце, не имајући силе и снаге, тражи помоћи свуда и слабачке руке пружа ономе, од кога се помоћи нада, — има дана кад благостање читавог народа поверено бива неколицини, кад иљаду душа из једни груди излеће, кад једна реч општим духом дише. Нужда рађа те часове а значај исте природе је привремене и нетреба да редовним стањем остане. Кад човек ради сопственом снагом и по сопственом уверењу, тек тада напрезање без награде не

остаје, тек тада напредци су они, коима се радник поносити може.

Сваки народ кроз поменуто време нужде морао је проћи — или у данима зачетка, — даннма детињства, или доцније силом моћнијег сатрвен, које ослобођен враћа се у првобитно време зачетка свога. Нема у природи у обзиру овоме изузетка и као што сваки човек мора најпре бити дете па после човек тако и народ, и као што силе детета остају без дејства и за усавршавање своје зависне од родитеља, тако и дух народа у зачетку свом или доцније угушен начелима господарства с једне а ропства с друге стране, колеба се, свуда посрће и тек напојен идејама о појму и опредслењу човека, може се развијати и достојно најсавршеннијем створу земном стварати и усавршавати све, што народу као народу потребује.

Народа као народа у смислу данашњем није у почетку било, него појединe особе тумарале су по пределима простране земље наслађавајући се плодовима, које им природа доносаше. Свет се умножи, природа не би кадра сама род људски одранити. Отуда човек поче смишљати о средстви-

ма којима ће најлакше живот одржати моћи; отуда један поче грабити пре, него што би други могао; отуда онај, који се у нужди нађе природно тражаше на другог је пренети. Тада тек и из многи други узрока разум човечи увиде да опстанак овакак немогућ је и поче разликовати право и слободу неку. То принуди појединe те се у друштва скупише, којих природа и сам појам беше вољу своју усредоточавати у једном или неколицини, који паметни и одважни од други бијау. Малене су — врло малене биле потребе ваки први друштва илити мали народа — па опет велики духови требали су да препреке природне и људске свладају. Један виши дух могао је онда пола света загазити и једним махом изчезнути као да га ни било није; један народ могао је и њадама племена свладати и на крају највеће славе и силе гроб загрлити. У тренутку роб је постајао господаром а господар робом. Нагле су као олуја биле те промене а брзе и пролазне као и само време. Узрок томе ништа није друго, до проста неразвијена природа човечија. Ако је тело кадро било силне ударе произвести — није било

духа да сљедства тих удараца у истовет-ном стању за дуже време одржи ; ако се дух весма силан и као неко чудо с новим начелима појавијо — сила разума — сила расуђивања није га пратила.

Но данас — где је то стање? где су те нагле промене? где је та физична сила? — Ко то тражи нек загледа прошлост, који жели — са жељом ће и смрт наћи. Дух времена нек је сваком пред очима па с разумом или нека му се клања или нека му своје силе на пут стави.

Дух човечи одкријо је извор свога бо-гаћења, који се нигда исцрпити неда, часо-ви су скупоцени и време човечијег века недовољно је да оно уради, што би га наситити могло. Оскудице те двоином се већма код народа појављују, време далеко скупоценије бива и пропуштано редко се накнадити даје. Правац свог делања на-род сам тешко погађа а пут његовог на-предовања наћи може само онај вођа, који дух његов познаје.

Као што најпре реко смо има дана ка-да народ као дете често а кадкад и по нужди поверава управу мудријем; ал нам треба знати да ти дани духовремени остати

не морају и народ у колико му је могуће треба да се из њи извлачи. Народ навикнут на непрестану управу туђу и свестан постајући својих потреба тек онда, кад види да их други ужива биће увек мален и слаб. Управа треба, и без ње опстанак народа неда се помислити, али ослонити све на њу, изгледати све од ње, тако је као да те управе и нема. Напредак народа колико је с једне стране условљен добром управом толико је с друге органима, преко којих ће народ потребе своје лакше моћи постизавати и који ће му к остварењу онога што осећа да је добро пут прокрчити. Органе те удесније и боље ни учем другом не налазимо до у појединим приватним или јавним друштвама. Она су двојаке природе материјалне и душевне а потреба и вредности неоценима је за род људски. Шта су друштва у изображеним земљама поглавито у Енглеској учинила, није нам од потребе доказивати, јер нам то показује велики и грдан напредак у свачему а и сами ће мо се о њиовом упливу уверити из сопственог искуства међу нама самима. Помислимо само шта би било с оним, који нашавши се у нужди

материјалној потражи помоћи од једног, потражи од другог и трећег — па не нађе? — ништа друго до просјак или крадљивац, свакојако два зла за народ врло штетна.

Главна својства разликујућа човека од остали животиња, као што знамо, јесте ум и слобода, а она су по себи најсавршенија од свију створова Божи и показују само степен савршенства онога, коих притјажаван, али су недовољна ујемчити и обстанак истога. Није доста створити штогод него треба и одржати и колика је год вештина у стварању толика је у одржању. Да човек на овоме свету као човек опстати може, поред поменути својства нужно је још једно — а то је *дружевност*. Без друштва, без узајмног саобраћаја нити би човек безбедно опстати могао, нити би достигао данашњи степен образованости, нити би одговорио гласу разума. Да дружевност није нужна била не би људи ни дошли до те мисли, да им се у гомиле скупљати треба, да им државе оснивати ваља. Од воље је све зависило, ал је вољу нужда покренула. Свако предузеће (свесн) човечије основано је на сопственој вољи, која се у границама од ње опре-

дељенима слободно обртати може и које границе могу и у туђе задирати. Све се оснива на вољи човечијој, ал све немора бити право. Докле воља у круг туђи права не дира дотле је праведна али опет не мора бити паметна. По томе многи погрешно схваћају да се вољи слободан полет дати може и да се она нуждом ограничити мора. Не мора се ограничити, не мора тој нужности подлећи; али чини из природног нагона, нити по собственој савести своје користи ради која је људе руководила и при скупљању у државе.

Прва свеза дружевности јесте брак, затим породица племе, народ и напоследку држава.

Нужност брака укорењена у свести нашег народа показује у једно по себи нужност дружења коју још боље осветљава српска *задруга* и *моба*. Још од најстари времена код Славена па и доцније задруга је била светиња и онај је презрен бивао који је поштовао није. Задруга је доказ свеспости те, да се њоме узајмно послови брже и лакше свршују, а у једно и сведочанство родбињске љубави, коју негда ништа није могло покренути да оладни према задруги. Благотворна следства мобе мо-

жемо још и данас видити на местима гди је зао стала, можемо видити како се послови уредно и на време свршавају ,како жетва појединн због инокосности није изложена непогоди времена. У селима гди моба постоји видићемо , гди задружне куће или богатије које могу најмити раднике, свагда с успехом и на време ору, и сеју, косе, жању и беру ; док напротив инокосне и сиротне све силом натежу безвремно раде и с мало руку започињу жетву, коју непогода времена осујећава и грдну штету не само појединнма већ и целој земљи наноси. Задруга особито моба ни сиромашног ни богатог нису остављале без плода и свака кућа могла је себи урадити не само онолико , колико је за обдржањә нужно већ нешто и на продају однети , а овако без задруге и мобе богатије куће свагда су у стању средством новца уредно послове свршавати ; док напротив сиромашне с мало руку на све стране пружајући се ништа недостижу. Обе ове стране задружности данас је код нас у многом новац заступио, по чему богати остају у истом стању у ком и код задружности а сирома доспева до просјачког штапа, доспева до

стања да себи ни кошуље није кадар зарадити а камоли нејаку децу и жену одранити. Новац је постао једино средство којим човек цели извршавати може и човек без новаца данас је сирома. То су начела туђег духа а не српског и њима на пут стати једино можемо тиме, ако и сами оно нечинимо што се с духом народа не слаже, јер прост онако ради како види од свои изображени синова.

Да замислимо сада стање наши сељана без новца, па да се запитамо, да ли би могли своје послове одправљати с мобом онако исто, као и с новцем? — врлю лако, најамницу свагда може узајмни рад заменути а моба новац. Није новац постао да буде једино средство напредка рада, него да буде средство олакшице људског саобраћаја. Човек новац прави а не новац човека. Моба новац може заменути али мобу новац само код они, који имају новца а који немају лишени су и једног и другог. Здружен новац с мобом далеко би већа и боља следства учинио и благостање унапредијо, него ли једно само нарочито сам новац. Кад би обоје једнаку цену имало, онда би се цели сходно новац мо-

тао употребити при саобраћају села са селом или државе с државом, а моба на против у узајмном подпомагању сељана једног села.

Узрок распадања и малоуважавања задруге и мобе тешко је погодити јер најпре треба упознати стање исти, проћи по народу па тек извесно моћи казати „ово је“ или „оно.“ Кад се узрок пронађе онда му се могу лако и препреке на пут стављати.

Узрок што задруге код нас све ређе постају многи кажу да су жене а и сам сам запста имао прилику видити, да задруга неимајући много женски глава живи у највећој слоги а чим се један, други и трећи задругар ожени настане свађа која задругу растури. Бива то тако, и кад човек погледа најближу причину и из ње догодивше се слеедство само њој приписује, кад човек предмет само с једне стране сматра и о форми његовој суди, онда ће свагда испадати онако како рекне, док други не обиђе те и с друге стране не погледа. Било је жена и у она времена кад је српска задруга постала, па је било и онда кад је ова у највећем полету била.

Шта је онда неразлучну свезу задруге у тврдоћи одржало? шта је онда жене у слоги одржало? Да ли простота? да ли ропство? или друго што? — Није простота, јер у колико је човек прост бијо у толико је и жена, у колико човек данас к савршенству ступа прати га и његова жена ако не у подпуној мери а оно бар не остаје, у првобитном стању. Није једино одржавало задругу ни ропство у коме се је наш народ толико година налазијо није велим зато, што је она и пре нашег ропства постојала, што је суштаствовала и онда кад српска држава у највећој сили и слави беше. Није ропство узрок што се је она одржала али да ју је много подржавало то одрећи не можемо; јер у онаким бедама и невољама није могло ни бити мишлења о деоби, о оделитом животу.

У удаљености не морамо нити можемо тражити узрока, него нам ваља бацити поглед на време које је протекло од ослобођења нашег па до данас. Време то много нам је донело али много и однело. У дух стари српски задруга уливена беше безусловна покорност свију задругара спрам старешине; а у дух старешине је-

днака родитељска љубав и равномерна правда спрам свију чланова. Старешина беше отац а задругари деца једне крви. Стање то беше тако названо патријархално. Од стране старешине излазаше правда, од стране задругара покорност а све љубав грљаше. Отуда слога, отуда сладак живот — спокојна старост. Па и како тога свега неби било, јер шта је слађе од правде стари, шта паметније од покорности млађи, шта ли милије и дражије од љубави а шта боље од следства, која производе те миле остварене речи? — Срце човека заболети мора кад помисли како је било, како је данас а како ли ће у будуће бити.

Кад ропства с једне а господарства с друге стране нестаде; кад груби и сурови обичаји турски изчезоше; кад духа зверског нестаде — наста нови, који се у многом с духом српског народа неслаже. Духови ни код појединих људи нису једнаки а камоли код народа. У колико се људи појединн међу собом разликују у толико двоином народа. Узмимо само у вид многе разлике међу нама самима па помислимо, како би их изравнати могли. Један једно,

други друго за паметно држи и насрне ли један на мишлење и начело другог, с места ће доћи у сукоб. То бива код разумни — код изображени људи а код прости редко. Мало је случајева и то у великим стварма када ће човек с простим у сукоб доћи и ако дође на брзо ће се изравнати. Прости учи од бољег а дали боље не уме расудити. Он прима од бољег што и треба да чини, али бољи не учи свагда боље. Ученост и знање не мери се по подлогу већ по делима његовим. Мањег знања људи кадкад су често већа добра земљи приносили него већег; а узрок једини бивао је и остаће непознавање духа народног и љубав спољњег изображења које често достиже највиши степен остављајући притом унутрашње образовање у дубокој тами.

Туђ дух, туђи обичаји, туђа начела увукла су се код нас у многом којечему, и крајње је време да из хаоса на чистину излазимо.

Узрок дакле опадка задруге једини је нови дух слободе, коим младеж напојена презире своје и стиди га се, тражи изображења онде где га нема, неразликује науку од спољне углађености, нити душев-

но од телесног васпитања. Слобода али не права већ изврнута угуши дружевност, разкрчи пут оделитом животу а отвори место материјализму.

Један је оделит живот свуда у свету, код сваког народа особито Србина а најчемерни код сељака. Једне руке још сиротне, шта су кадре учинити. Ко ће њиву да засеје? Ко да пооре? Ко да окопа? — Једне руке? — Тешко. — А кад помислимо још на винограде, ливаде, забране, ограде, стоку и остале домаће потребе — готово и немогуће. Зар је Србину својствено оделити живот проводити? — та дружевност при госби, слави, весељу, при колу, при игри па и при самоме јелу и свему другом, јасан је доказ шта је српско — које слободно можемо назвати човечим. Нек помисли когод човештво без дружевности па ће видити куда ће отићи. Недруштвеност која се узајмног подпомагања лишава пораћа ће свагда сиротињу, сиротиња нужду, нужда недозвољена дела а све то зло народу носи. Сиротиња у колико је досадна ономе које трпи, утолико досаднија може постати свима.

Исти узрок здружен с новцем гони и

мобу, која је по наведеноме заиста неоценимо благо земље. Још се она збрисала, није још на многим местима у најбољем цвету дејствује. Али ако се и даље овако поступи, ако и даље нехатни будемо према томе држећи све за маленкост, учинићемо те више маленкости у скупу оноће учинити, чему се нико ни надао није.

Начин коим би се овом току ствари на пут стати могло, једини би био кад би се уплив туђег духа спречио и кад би сваком у свести тврдо укорењена била мисао о дружевној нужности и точном познавању основа на којима живот народа почива. Кад би свакоме корист из дружевног узајмног подпомагања и трудност оделитог живота јасна била, — важност и неоценимо благо задруге и мобе неби нигда ни пала; правда би од стране старешине а покорност од млађи свагда царовала. Али, на жалост, старешине свој задатак не схваћају, штогод раде по вољи својој раде, а воља задругара остаје искључена. Томе на пут може стати законодавство а понајвише општина и среске старешине. Кад би законодавство деобу спречило а срески старешина у случају несагласија, не као власт

већ као отац и старатељ лепим речнма задругаре посаветовао и нуждност дружевности доказао, онда заиста ако не свагда а оно већом бар части цел би била постигнута. Али ако се буде одма назахтевање једног задругара због најмање маленкости, против воље остали задругара његов део изстављао, онда ћемо доживити време када нећемо знати шта је задруга — као што за иста на многим местима већ и непостои. Добро би било кад би се дедовина колико толико ујемчила и кад би се непокретна сопственост бар у толико осигурала, да неби наглом преласку из руке у руку подложна била.

По смислу нашег закона §. 507 : „*Задруга је смеса заједничког живота и имања свезом сродства или усвојењем по природи основана и утврђена.*“ §. 510 спречава старешину да што на штету задруге без саизволења задругара предузимати може; што заиста и јесте својствено духу српском, које кад би старешине задруга у виду имале, нигда се задруга кварила неби, јер Србину ништа милије није од братског договора у сваком предузећу, које радо врши тек онда, кад зна цел на коју су. Нигда држави српској ово шкод-

љиво бити неће — неће с тога, што се народ таквих начела нигда поводити неће за интересима појединих личности, коих интереси могу и против цели правителства управлење бити; док напротив народ навикнут на безусловну покорност све ће чинити било зло, било добро. Осим тога братским договором вршено какво дело нигда незадовољство против владе не би подизало, док овако опет због појединих личности нередко противно бива. Овако бива у свакој правој и доброј задруги а што је задруга у маленом то је држава у великом. Важност задруга увидило је наше законодавство и труди се у колико је могуће исту подржавати — које ћемо укратко расмотрити.

§. 529. граћ. зак. који је протолкован 7. Фебруара 1847 год В. № 159 у обзиру на задружно имање и на економно штетно много раскомадање као и нагомилавање, законодавство је наредило да задругаре умршег ако мушке деце нема неможе женско насљедити већ задруга. Тим је задружно имање доста ујемчено, које би по мом мишлењу ваљало прострти и на савим слободну продају непокретности по-

једини задругара на основу слободног расположења са своим делом; у обзиру коме на одржање задружног имања законодавство наше при продан непокретности §§. 670, 671, 672 и 673 грађ. зак. дало је првенствено право куповине смесницима или заједничарима и најближој родбини. Тако некада су власти деобу задруге строго забрањивале и који би то од задругара погазијо спроводиле би га суду као кривца, што се види из височ. указа од 18. Јулија 1839 год. Доцније расписом министарства правосуђа од 18 Фебр. 1846 год. А. 5179 од 1845 год — што је као сувише строго и противно §§. 13, 17 и 36 преиначено. Но кад се задруге опет почеше делити законод. власт 22 Јунија 1846 В. № 270 изда правила да се задругари не могу делити због маловажни узрока а решењем од 5 Фебр. 1855 год. В. № 41 за предупређење деобе опредељена буду морална средства што и данас важи. Да је употреб морални средства при сваком предузећу најбоље и најцелисходније пореће се неда али да тврдоглавом и раскошном помоћи не могу без свак је сумње. Дужност морална за онога је само који увиђа полезност из ње произтичућу

сљедства — који за љубав општности радо ће себи од уста укратити; иначе треба за другог дужност обвезна. Истина указ онај од 1839 год као сувише строг и противан начелима правице морао је пасти али се немора прећи к сувише благом средству, по коме остављена је слобода појединима радити по својој вољи, која врло штетна бити може и коју требало би заменити општом вољом. По томе у судару задругарском да је општа воља претежнија него ли појединн нарочито у обзиру на оно имање које је од оца наслеђено — кад није трудом и знојем онога који деобу оће, стечено ; а у погледу на собом стечено нека чини како оће. Но може ко запитати, па нашто правда, кад сам не сме са своим делом располагати? — а на то ево му кратка одговора: „*Да је право оно, што већу корист приноси и да строго право може бити највећа неправда.*“

Осим тога у самом ношењу терета законодавство је у обзиру на задругу правило разлику ове према инокоштини. Тако н. пр. од четири порез плаћајуће главе у задруги једна је већ од данка ослобођена,

од шест или седам две а од десет четири се ослобођавају и т. д.

Које се може видити из правила за попис данка од 8. Марта 1850. године $\frac{\text{B. №. 349}}{\text{C. №. 101}}$ точ. 10, 14 и 15. Исто тако и у обзиру на упис војника постављена је знатна разлика и задруга је праведно и по умишљају законодавства узета у заштиту али се цел законодавства од појединих у многом промашила, јер задругари знајући да се самац у војску нетера радо из задруге иступају само да терет војнички на њи неби пао.

Из свега дакле на кратко видимо да законодавства нашег јесте цел одржање задруга, што свима који важност исте схваћају треба даје у задатку умна средства измишљавати к остварењу те цели.

Писали су неки о задруги и с точке њиовог сматрања доказивали су да је она у Србији излишна и с економног гледишта за благостање народа врло штетна; и зато не можемо прећи а да не споменемо основе њиовог доказивања и на исте уколико је могуће одговор дамо. Пре свега кажу да је у задруги мушкима млого лакше

јер брже и лакше свршe сваки посао, док напротив за жене је много теже, почем оне у свима радовима пољским помажу мушкима (а људи њима не помажу у никаквом домаћем послу) воду носе (које човек никда неће) одевају своју децу а сувише и други задругара децу која су без мајке остала.

Потребе задруге оне су исте које и појединог човека само што се оне код задруге у већој количини појављују. Жена инокосна сама стоку надгледа, музе, сири, леб меси, живину огледа, ручак справља, децу чува и једном речи све кућевне послове сама врши — жене пак у задрузи једна једно, друга друго а трећа треће ради. У задруги је деоба рада а у инокоштини нагомилавање сваковрсни послова у једне руке; у задрузи је подједнако богатство свију, — у инокоштини појављују се класе. Деца у инокоштини оставша без мајке код сиромашног оца долазе до просјачења и претуцају се од немила до недрага; децу у задрузи и ако немају мајке ране и негују остали задругари. Васпитавање у задруги бива далеко боље за државу него у инокоштини, у задруги још од детињства сваки је напојен дружевним

животом и радо жртвује на општу ствар у инокоштини то теже бива.

С економне точке сматрања кажу неки да је задруга штетна с тога, што поделъени задругари више стеку него кад су у задруги. Истина да по природној различности лични својства појединн могу бити богати кад су одељени него у задруги, али је и то необоримо правило да многи само у друштву напредовати и да сами себи остављени у највећу беду и сиротињу пасти могу. Отуда деоба на класе; отуда богатство с једне а сиромаштво с друге стране; отуда узајмна мрзост богати и сиромаха; отуда штетност за државу и с материјалне и с војничке точке сматрања. Противници задруге веле даље док је задруги од 5 ожењени глава доста 6 волова теглећи, троја кола, 30-40 говеди, 80-100 оваца и т. д. дотле кад се оделе сваки за се мора имати два вола у место 6 сваки за се кола и тако 5 у место 3 и т. д. Но ми питамо? Шта ће кола и волови кад нема ко с њима да рукује? Може један имати сто кола а кад нема руку да их употребе биће као да их и нема. Кад се оре требају уз плуг бар двоица а кад је човек са-

мац треба да кога најми — а кад нема пара? — Нек се сам мучи — а за то време други послови нека пропадају изчекујући трудног радника.

На кратко дакле задруга је прва школа васпитања и спремања за државу, упућивање к дружевном животу и узајмном подпомагању, услов доста знатно подржавајући морал и средство којим се постигнуће војнички цели и бржег договора олакшава а народно благостање с економне стране деобом рада знатно унапређава. Лична својства појединн у задруги ничим спречена нису и пут им отворен стоји развити их до највишег степена. Наравно да њима принешене користи нису само за онога који ради већ и за остале задругаре. Мудро је природа дружевношћу попунила оскудице које би појединн одвојени за се имати могли и једина себичност то је кадра покварити.

Оста је нам још да лаким погледом прегледамо и остала између задруге и државе постојећа друштва и у обзиру овом такво друштво као прво појављује нам се општина, које по самом свом определењу велики задатак имају, али су код нашој с

врло слабог живота, основи те слабости разни су унутрашњи и спољни, које нам је сада немогуће излагати. Осим општина други друштва код нас слабо има и ако постану врло су кратковремена, што је узрок политичне слабости.

Једина дакле права друштва која смо до данас имали јесу задруга а у неком смотрењу и моба. Нестанели њи нестаће многи основа који народно благостање подпомажу. Сви то очима гледамо, свима то у свести јасно забележено стоји, али зато немаримо. Сви смо на језику родољубци али у делу противво; сви смо у идеји мудри и научени — у ствари се нигда не јављамо; имамо знања имамо науке — али она остаје безплодна, остаје у нама самима а други ползе од ње не виђа; свршавамо науке, изображавамо се о туђем трошку, добијамо знања — ал од њега нико ползе не виђа; пуни смо сујетног поноса, пуни сујетни мисли, пуни идеални уображења — ал све узалуд — нема стварног поноса, пема дела, нема плода добијена знања. *Једном речи наука код нас у место да се појављује као потреба — нужда — постала је мода.*

Ур. Кнежевић.

Причање о смрти Јована Белова, војводе тамнавког.

У време Кара-Ђорђевог рата противу Турака — кад се Срби боришe за слободу отачбине своје; а одмах готово после мишарског боја, у ком је Кулин капетан погинуо — зет његов Мехо Оругџић, босански племић и богаташ; да би осветио Кулина — скупи до 7000 војника све биораних Турака по свој Босни и Крајини. Са овом својом војском он преброди Дрину више Љешнице, и у логори се на жичком пољу. У то време био је један шарампов код Љешнице, под Видојевицом, у ком је постављен био *Јован Белов*, родом из села *Црнилева* — тада бивши велики буљук-баша. Он је имао још 300 момака са собом, и чувао је стражу у шарампову; да не би Турци крадом прешли Дрину, и у Мачву продрли.

Оругџић кад чује, да има српске војске у шарампову код Љешнице; и да неможе тако лако продрети у Мачву — скупи

све своје поглаваре, и договори се с њима да снажно и сложно на шарампов ударе... На кад тај шарампов узму, и похватају војнике српске: онда да ударе кроз Мачву, и да је попале и поробе; пак онда да продру у Шабац, и да се дотле оканути неће, док Шабац не узму! и док Мехо не изврши обећање своје; да Милоша Поцерца жива ухвати, и да му сабљом, Кулиновом русу главу одсече. — Тај договор њихов био је увече; а ујутру рано крену се, на шанац српски, и опколе га са две стране. Срби су гледали; како их Турци опкољавају и како намештају топове; да њих туку. Кад турци све уреде и наместе онда једногласно подвикну! Алах.. Алах.. Алах;.. пак тако сложно и слободно на шанац пођу; као да у сватове иду..

Храбри јунак буљукбаша Јован уреди својих 300 момака, и изговори им ове речи; да би их охрабрио:

„Браћо моја! послушајте ме. Ја видим, дасте се ви од мложине турске силе поплашили, но ја вас браћо моја! саветујем, немојте се плашити, немојте живи умирати још док вас ни пушка ни сабља ударила није. Окрепите срца ваша — поми-

слите, да данас морамо умрети; пак или овде седили и мирно дочекали Турке; да нас ка јагањце покољу — или се тукли са Турцима. Браћо моја! Знате ви ка и ја; да у Турчина вере ни милости нема, и да он немари за Бога ни за душу. Браћо моја! ако се данас сложно узбранимо боље ће бити за нас — може бити; да ћемо Турке узбити само треба слоге — а цебане имамо доста... Браћо моја! ја вам се заклињем именом божијим, да између вас жив изаћи нећу — ни вас изневерити; а и ви се мени закуните, да ме издати нећете — но да ћемо или сви овде изгинути или Турке одбити.. Помислите браћо! колика ће дика и слава наша бити, кад чују наша браћа; да смо сви овде изгинули — а колико још већа, кад чују да смо нас 300 момака 7000 Турака од шарампова одбили..“ Ове речи Јована буљукбаше тако охрабре Србе; да сви углас повичу: „волемо сви овде изгинути; него бесчасно име на себи понети. Одмах сви лате се оружја, и сваки себи ухвати бусију.

Међутим и Турци се прикуче шанцу на 200 корачаји.. Буљукбаша заповеди Србима, да ни један неизбаци пушке; док

он недаде знак. Турци прекуче се сасвим шанцу; почну се ватати за шанац и разваљивати га. Буљукбаша повикне: „Сложно браћо у име Христово.“ — Срби кад чују глас буљукбашин сви у један мах окину пужке — а Турака цела леса просу се по земљи. Смешно је било гледати — коме би до смеха; како Турци све по два мрца вежу, и о коње вешају и носе.. Целе камаре, као пластове — понадеваше Турци од мртвих Турака; и Срби су мислили, да Турака више није ни остало — колико их је око шарампова побијено било.. Кад Турци видише, да се тако не може — одмах се узбише од шанца, и наместише топове, пак стадоше тући из топова. На срећу српску они беху подигли топове тако; да Србе претуриваху, и у ону другу страну управо у турску војску падаху ђулета и убијаху Турке. . . . На оној страни — где су ђулета падала Турска војска била је дошла већ у неред; и оставила своје — те се Србима сад већ лакше беше бранити; јер их топови турски нису никако тукли. Са оне стране, где су ђулета падала повиче Турчин неки страховитим гласом:“ О Мујо Бајнолућанине.“

А овај одзовне се; и таман ктедне да каже: „спуштај топове поби војску турску; а буљукбаша повикне србима вичите браћо у глас; а Срби „.уј, ај, ај, и тако не даде Турчину казати Мујн, да спушти топове. Турчин опет викне: „О Мујо Бајнолућанине!“ а Срби опет подигну вику, и недаду му казати, да топове спусти. И тако Турци побише више од сто Турака топовима својим; док најпосле један Турчин на врањчићу — усуди се и поред српског шарампова протрчаКад је Турчин поред шарампова протрчао, врвило је тане пушчано из шарампова на њега; али све залуду — Турчин протрча, и каза Мујн Бајнолућанину — те Мујa спусти топове. Сад је тек несреће било; јер сад кад стадоше јадне Србе тући — дотле су их дотерали били, да је сваки морао себи ножићем рупу ископати и у рупу се забити. Нико несмедијаше из рупе се ни помолити — осим јединога Јована Белова Буљукбаше, који је непрестано у крилу своме цебану разносио и раздавао браћи својој — говорећи им; „Небојте се браћо! Велики је Бог; он ће нас избавити. Браните се сложно до мрака; а ноћас ћемо одавде изаћи чим мрак ухвати.“ Тако тра-

јаше жестока битка до пред сами мрак; но кад на један сат пред ноћ лупи једно тане из шишане турске доброга и храброга јунака Јована Белова, буљукбашу баш у прси — као да каменом из руке удари — Онпросу из крила цебану, коју раздаваше момцима својим. Издишући храбрио је момке своје са речма: „Браћо моја! Ја погибох; а ви се браните и непредајите се да вас Турци живе ка јагањце покољу. Браните се сложно и јуначки до мрака — неће ли вам помоћ каква од Шапца, или Поцерине доћи.“ Изговоривши ове речи викне Кићу Перића, из Букора (села у Поцерини) те га овај узме на леђа и унесе у колебу. Кад га је унео у колебу, а он му прекрсти руке и запали чело главе свећицу.. И овај велики и храбри јунак за тили часак издане. Пошто је издануо — изкопају му раку у колеби; и гроб затрпају — да се незна гди је. — До мрака бранили су се Срби јуначки; а кад мрак наступи; онда Турци престану од боја. Сад Срби изађу из рупа — умију се и разладе — и по залогај леба узму, кога тај цео дан нису имали кад ни погледати. Пошто мало леба поједу; онда сви клекну

на колена и молитву Богу предаду; да их он из ових мука избави. Још они нису ни свршили молитву; док од Видојевице стаде прасак пушака. — Срби кад чују ову праску — сви ка из мртвих оживе на ново; јер су сви тврдо држали да им каквагод помоћ иде. Најближе беше Чупић, у кога год се Срби уздаху — да ће им у помоћ доћи; али овај не могадијаше с тога; што је други логор турски према Бадовињцима стајао, на кога мораде пазити и стражу чувати, да у Мачву не пређе.

Пуцњава ова пушака и топова чула се на далеко. Милош Поцерац био је тај дан у Грушићу; и издавао заповест неку од Кара-Ђорђа народу. Кад чује он ову пуцњаву одмах заповеди ту сабраним људима; да иду кућама; и да се наоружају — па да трче Љешници. Он сам са својим момцима преко села полети у Добрић [1]) ту скупи неколико војника. Пречека до мрака на друму петковачком и Поцерце.. И са целом својом војском, која се из 700 људи састајала — пређе Милош из Петковице у Видојевицу.. Ту он уреди војску своју — и

---

1) Из Добрића оде у Петковицу;

пође ка шарампову српском у помоћ Србима.

Одмах се лате оружја — почем се Турци беху поплашили и на ону праску са обе стране јуришили. Праска све јача беше и све ближе шанцу долажаше. Из те праске чу се глас — глас храброга војводе Милоша Стоичевића, Поцерца. Срби познаду његов глас, који им говораше: „Срби браћо моја! Јесте ли живи? Ако сте живи удрите на леву страну од Видојевице.“ Ове речи тако охрабре и оживе Србе — да је се сваки у шарампову надметао пушке пунећи и тукући на ону страну међ Турке, где им је војвода казао. Непотраја и ова ватра задуго, док баш уза шанац повика Милош Поцерац гласом: „Срби браћо; Дајтеми ми мердевине.“ Срби одмах пруже мердевине и Милош Поцерац попне се у шарампов. — Чим уђе у шарампов сви се поздраве, и војвода подвикне: „Срби браћо! Ајте замном — само се сложно борите“... Турци кад видише, да Срби излазе из шанца, и да се са помоћном војском здружише — клону духом сасвим и дођу у неред.

Војвода — кад виде, да Турци у неред дођоше гласно подвикну: „Јуриш Браћо!

Сабље у руке;“ Па напред јуриши први међу Турке, које за један сат — Срби примером свога војводе охрабрени — све на Дрину натерају.. Јадни Турци, који могаше уграбити, да у лађу уђе тај и пређе преко Дрине — а много се њих и подави.. Срби кад Турке на Дрину натерају; онда се врате шарампову, ту се скупе и изљубе; пак узму турске топове, које им Турци беху оставили — и наместе их по шарампову.. Међутим и шарампов још боље утврде ту исту ноћ. —

Сутра дан, рано оду на гроб погинувшег буљукбаше; и ту му прочита војвода Милош писмо, које од Кара-Ђорђа беше послато.. Са тим поставља Кара-Ђорђе — Буљукбашу Јована Белова за војводу Тамнавскога. Писмо му то мртвом прочиташе, а жив недочека.

Бог да га прости вавеки, који за отачбину своју радо живот свој жртвова...

Ово о смрти Јована Белова војводе тамнавског причао је Кића Перић, из села Букора, који је био момак код тога војводе; и који је тај исти дан заједно с њиме у шарампову био. Кад је погинуо Јован Белов

он га је унео у колебу и изкопао му раку; као што се из напред изложеног види. .

Причу пак ову написао је Марко Ђ. Стоићевић, сељак из горње Врањске среза поцерског и ја је без икаквих измена верно саопштавам.

К. Петровић.

ЗА ЗАБАВУ.

Србин роб.

На студеној каменици
Седи Србин сужан роб.
Прекрштеним са рукама
И Сузама у очима
Оплакујућ мајчин Гроб. —
„Ох! уздахну, па погледа
Како сунце залази.
„Збогом дане!“ — још изусти. —
„Ево ноћ ми долази.“ —
Тад се спушти поред гроба
Да се санком забави;
Ал гле чуда! — Боже вечни! —
Смртни санак борави!.....
Лице му је тако бледо
Ка и месец што је блед,
А уста му сва зелена
Ка сам да је пијо јед!.....
Но не — жив је!
Ено још се движе —

Креће главом
Оће да се диже —
„Помозите!“ —
Оће да устане,
Па опета
Падне и уздане —
Као мртав поред гроба леже
Ропски ланац к земљи га притеже! —
Још ено га где уздише
И с душом се бори
Нежалећи ништа више
Он проклетство збори. —
Кад све прокле што је земно,
Проли смртне сузе
И у њима видео је
Тешког ропства узе! —
Ох! Кад виде руке, — ноге
И на врату алку,
Тад и мртву, што га роди,
Прокиње и мајку!! — — — —
Све је тихо-месец бледи
Обасјава црни гроб,
Поред кога у окови
Лежи Србин сужан роб!.....

II.

Поноћ црна
Разасутих власи,

Црних власи
Да још црња буде,
Њим обвила
И земљу и људе —
Све је тихо —
Чују се уздаси!....
И авети са свих страна
Ево већем долазе,
Кликујући око гроба
Сужног роба облазе. —
Ха! проклети ноћни дуси
Глед како су злобни,
Где на миру неосташе
Ни остатци гробни: —
Глед пакосно како један
Преко гроба иде!
А други се на крст пење
Да га боље виде. —
Сви весело подскакују
И прескачу црни гроб —
Нико више невиди их —
Само Србин сужан роб!....
И гуштери и акрепи,
Па и саме змије —
Глед како се сужном робу
Око врата вије!
Па отровну своју главу,

Ладну као сами лед,
У недра му ено! тура
И на срце бљује јед!!...
Смртну песму на брежуљку
Ноћна чеда певају,
Његов чувар — да л још живи?
Ил' је мртав?! незнају....
Тај брежуљак са крстачом
Српске мајке то је гроб,
Кога чува у окови
Син њен Србин сужан роб!

III.

Кад сва деца устадоше
Те да матер поздраве,
То и виле кћери њене
Неће дају оставе.
Јер кад мати лице своје
Као поноћ укаже
Нико други — само кћери
Могу да ју ублаже.
Зато виле сад долазе
Да ублаже црну ноћ,
А и теби сужни робе,
Да укажу своју моћ....
И ево их!
Али једна одвоји се

Па све гробу ближе,
Разљућена десну руку
И мач њоме диже. —
Авети се разбегоше
Само оста црни гроб,
Поред њега у окови
Лежи србин сужан роб!
Поплашена вила прије
Пресече му узе
Левом руком и марамом
Убриса му сузе. —
Сад слободан Србин уста,
А не више сужан роб,
Само шуме поља пуста,
Ал' невиди мајчин гроб.
Протре очи и погледа,
Но у руци блиста мач —
„Певај робе!“ тад узвикну —
„Шњим замени ропски плач!“
Обазре се око себе
Те и змију спази,
Где пакосно погледа га
Смртни језик плази.
Гледну боље, кад на челу
Неслога јој пише,
Срдито је Мачем лупи
Да нетрује више. — — —

Тад погледа ка истоку,
Ал' и зора руди —
„Нов је живот — уживај га!“
Прозборе му груди.
„Зора ће ти сунце родит
Да ти срце грије,
А вила ти Мач дарова,
Удри крвопије!“

10. Јануара 1864.

Миленко Р. Максимовић

Гусле и шаркија.

од

I. Д. Стевановића.

I.

Дивно ли и лепо беше вече у очи св. Ђурђа 1750 године, кад се сакупио јадни српски народ, око малене и смирене своје црквице — у Биограду — да дочека дан, да прослави свога свеца, свога светога Ђурђа.

Ох, онда се неслављаше овако слободно, овако славно, овако дивно као да-

нас . . . Онда се невоћаше овако красно коло, у коме видиш млађане цуре, ће им сићани ћердани вешто помажу да коло дидније испадне . . . Онда би се тужни народ посакривао за густе рпе јадних и црних гробова око неког гуслача, да би му овај онако исто, уз затегнуту струну осушених и шупљих гусала, испевао коју песму, да би му се јечећи глас сложио са подигнутом рпом гроба, а жалан као помисао, како се само у гробу мира имаде, направио и прилепио мелем на јадно и рањаво срце . . . . Да би му придигао бону душу из иструљеле постеље, из стегнутих прсију . . . Те лека да узме . . .

На кад се сетимо, да се тако невесели Србин одавно, кад се сетимо да томе још ни пуних 50 год. нема, онда . . . Онда, морамо признати, морамо поред светих капаља крупнога зноја што та данас у „златној слободи“ бришемо, и по некоколико капљица суза али суза радости да убришемо, јер млогима данас, поносити деда, поред јуначке славе, поред госпоцког достојанства, дивнога знака бразде, по челу, од крваве димишћије, носи и јадне, понижене, скоцке, ох, та ропске модри-

це по бедру и плећу троструке камџије...

Српски народ не беше скоцки а Турчин већма поштоваше скота но њега; он не беше свирепь, крволок, а Турчин га мучаше како најљуће умедијаше; он имађаше веру, историју, име, а Турчин му сруши Цркве и Школе, збриса му име, назва га „ћауром“ „рајетином“ „робом“ „скотом.

Ох, та узеше му што му је најсветије, најлепше, најмилије ... Та узеше му дично име, „Србин.“

Узеше му, па се тако веселише с дана у дан, као мала деца око играчке са своим бућкаюћим нарђилетима у раскошним дорћолским кавама, срчући грку каву и ударајући у ситну шаркију ...

А загушљиви и извијајући глас певача, јечао би до целе ноћи, да:

„Нејма више, би и проце цаурско“

Но да се вратимо на јадне „рајетине“ који остадоше сакривени у црноме и густоме гробљу, да видимо шта они тамо раде ...

Гробови се надмећаху један сврх другог, па кад би могао човек у њих да завири, он би угледао по неколико мрца у једноме гробу, јер већ неимађаше места да

се други, нови гробови изкопају а умираше сваки дан . . . Умираше се јер је душа тешко боловала, — па кад она излети, онда ни телу нема стана на земљи — а боловаше због успомене некадање славе и среће србиљске а садањег ропства, па немогаше да остане дуго на земљи, већ би хтела да полети колико већма може, да оде Богу што пре на жалбу, да измоли опроштај косова гријеха . . .

И у те је гробове покопан јадни српски народ а живи је дошао данас, да овде, у једином мирном и безбедном месту, чује своју „судбу“ своју прошлост из уста гуслача, да узме лека, јера су сви бони, снакоме је душа боловала.

Али колико их и беше ту?

Ох, та неси могао ни стотину избројати! Еда ли је то само заостало живих?! Или се ваљада и најслободни усудише амо доћи ? . . . Јер, многи би се на оваке светковине, са својим ћеркама, сејама и љубама, кад би им само могуће било и у црне гробове сакрили, да и непостигне рука погане жеље љутога јаничара, да небуду жртва гаднога зулумћара . . .

И тако небеше више до стотине које

младих које старијх људи, кад су се поређали уз хладне рьпе гробова и студених крстова па упрьли сви погледе на једнога гуслача, који је, утегнувши струну, заječао тужним гласом јадовиту песму.

Он певаше славу неманића; царство Душаново, понос и уčеху српства; колебање царства под младим Урошем; кнеза Лазара; пропаст на косову и садање ропско стање, па заврши песму:

„Дух Милоша по косову шета,
„Сваке ноћи у сред доба глуха;
„Милош шета па из гласа кука!
„Јох Србьине, Јаох добро моје!
„Јох Србьине моје ране тешке!
„Избодене хиљадом сабаља . . . .
„Јох Србине, муко исусова!
„Успомено несрећнога вида . . .
„Кад нам Лазар . . . паде на косову“ . . .

Певач стаде . . . Очи му беху пуне суза а груди му дрктаху тако силно, да су се и гусле у рукама тресле . . . сваки је од слушалаца плакао као мало дете . . . Ох Србин је плакао што никад сузу у најљућим другим мукама напушташе . . .

Међу слушачима беше један, поноситог и дивног стаса младић, једва даје имао

23—24 године; густа а црна коса и широке веђе чисто би уплашиле зору, која му се са јуначког широког чела осмехивала, е би помислила ваљада, јоште је густа ноћ . . . Црне му очи, реко би — упалише оно лице те је онако пожућело, реко би, од њихових пламова преплануло је . . . Тек га на усница трнула, па чисто ону најстрашнију бољу и тугу, големога јада што му на срцу лежаше, по уснама написала . . . Имађаше на се просто, али дивно српско одело, од плаве чохе чакшире а црвљене вермене и доламу а од плаве опет кратко гунче кога је на десну страну пребацио . . . На глави му стајаше од најалавије боје вес . . .

Он стајаше снуждено с обореном главом, мирно слушајући певача . . нас лонио се беше на своју дугу крцалијку, а десном руком играше се пусатом од силаја, — а кад је певач хтео скоро да заврши песму и злаћаним ханџарем, кога је чешће час до пола из корица вадио а час натраг утуривао . . .

Па кад гуслач престаде са јадовитом песмом, прелети му бразда крви преко оног блеђаног лица, очи му сипаху ватру, као

муња која гром доноси . . . Помодреле усне изшараху му се на неким местима са црвеним пегама које оштри његови зуби у незнању изгонише; груди му се надимаху, а љутњу опћу, која до сад владаше, прекину он са тешким уздахом, кад је чиото јаукно.

„Аох гусле цигло добро моје“

Потом лупи кундаком о крс који тврдо беше усађен у једноме новом гробу и који се намах извали, па опет умуче . . .

Сви се на ово као иза сна тргоше и сви опет, као из једних прсију уздахнуше тако силно, да се је чисто чуо, „ехо“ како се враћа од потмуле звечке, која на неколико корачаји висаше о једном сувом дрвету . . .

Смирени свећеник коме је седа брада до појаса допирала — и који је туна такође био — прекину ово друго мучање сљедећим речма:

„Браћо и децо моја, ђедови и праоци наши тешко су Богу згрешили; а Бог који је праведан и неумитан суђа, напусти казањ на нас, да осетимо, како је то тешко и мучно бити господар; но није нас сасма заборавио, он нам сачува историју у

цигломъ добру нашем, у гуслама, да нам оне кажу шта нам праоци згрешише, а у исто време и сами видимо шта турчин од нас чини; па је то казањ која нас и казни и учи... Па браћо и децо моја немојмо очајавати, јер онај Бог, који је Мојсеја и Исуса навина са толико хиљаде робова превео преко Црвеног мора, који није остављао своју децу, народ израиљски, ни онда, кад су они у највећој беди и невољи били, кад су у изкушење падали, те се Бога створиоца одрицаху... Он их није остављао да пропадну него их помагаше и избављаше... Ох, шат ће и наших отаца грејове опростити и помоћиће нам, но само треба да му се молимо па ће нас он од ове беде избавити, јер видесмо и научисмо се како је тешко бити господар, па ће мо се умети у слаткој слободи коју ће нам он даровати, управљати, а да непаднемо у веће грешке и заблуде“...

„Ох оче“ — прихвати даље онај младић... „Ох оче та већ је превалило четири стотине година од како србин пати, јох, та већ су се сузе претвориле у крвцу а срце камен... у камен оче кога год видиш по јадној Србији ће стење под провалом

страховите реке крви која из њега извире... Иоћи само по Србији па ћеш виђети и најмање српско стење, ће је крвцом окупано, обливено... па може ли се и даље човек надати у Бога, може ли оче! кад ено, видео си, ће се још жива мученичка тела по колцима теразијским и Ченгама стамбол-капије муче ... Та Бога нема.,. Јер да га има, он би давно помогао ... Ох, та да има Бога зар би допустио да се ово ради са Србином, што се и са скотом не ради ... Ох ... неговори оче о Богу ... Нема Бога" ...

Стаде ... Усне му се закрвавише а очи му још већма кресаху ватру, ноздрьве тако расшириваше, да је изгледао као неки најподлији злочинац, а не као човек, коме туга за отачбом одузе разум, па већ незнадијаше шта говори ...

Слушачи беху сви као громом утучени, једва дисаху, .. Та они још не чуше, нити икад видеше, да се може наћи од слабих љуцких створова, ко би се смео усудитя још и то да помисли, да Бога нема! .. Да онога нема, за кога Србин ... Сирома Србин ... још живеше. ...

У томе чуду још се већма поврати седи духовник, верни слуга божиј па опет благим речма поче да зборн:

„Сине! Тебе је тута, надвладала, па ти и разум преокренула; ти неси то говорио са срца, јест ја добро знам да ти то неси говерио из срца . . . али покај се, Бог свакоме прашта и брине се за свакога, за малога мрава, јер и њему удели сваки-дашњи леб . . . Има сине Бога али он и деце потребује који ће ду достојни бити њега, достојни синови великог имена; буди и ти син његов, па пореци што си сад изустио, буди па кажи: да има Бога; буди син његов, па ће Србин још и слободан, господар, бити“ . . .

„Србин слободан! . . . Ох ала је то слатка реч коя ми на срце пада, Србин . . . Србин . . . Слободан“ . . . И тужно осмехиваше прелети му преко оног блеђаног лица а црвљена плам мало по мало обузимаше га . . .

„Јесте сине Страшимире! . . именом те великога Бога заклињем пореци што сада рече — продужи опет седи свећеник — па признај да си љуто згрешио и истино се покај, покај се сине, јер има Бога. . .

„Оче!.. Кад би знао да Србин неће довека робовати; кад би знао да Србин само зато робује што му праоци згрешише, па је зато сада казњен; кад би знао, као што ти сада рече оче, да је ово само оно ропство, у коме ће се Србин научити, како ће у слободи да господари; Ох та кад би знао да је то само попуштање, ја би признао . . . одма би признао . . . мојим би животом признао, да има Бога . . . али . . . кад се размислим, да је већ 400 година то попуштање, 400 година како Србин нема отачанства, нема леба да се зарани, нема рода, нема ниђе никога који би га бранио и заштитио од тешка зулума, 400 година су оче како Србин нема сеје и веренице љубе, Турчин је њихов господар што их на силу од јаднога народа отимље, па годи својим гадним жељама; 400 година како се само точак и колац види у свакој кући, у свакој њиви, на сваком друму по србији . . . Оче! 400 година су од како се једнако молимо Богу да нам помогне, да нас избави јада, а он се још неодзива . . . Па јели то попуштање? јели то да се научимо како ће мо у слободи господарити! . . . Ох . . .

Та лези па умри а Бог ти неће помоћи.“

Сви се још већма скаменише на ове речи, нико ништа није могао прозборити . . . А он стајаше са разрогаченим очима и подигнутим стиснутим ракама ка небу, као да би и тиме показати хтео, да нема те силе која би могла спасти Србина од ове муке и невоље. . . Борба и очајање бораше се на његову лицу, те ваљада зато изгледаше као неки мртвац. . .

На један мах му грунуше мутне и крваве сузе. . . зајеча тешко па опет продужи даље. . .

„Ево су већ 4 године од како једнако ходам по Србији са четом мојом од 40 друга; 4 су године, како ме брани порчина на Авали кула; за 4. год: ваљада сам истрго које рукама које зубима толико хиљаде гркљана душманима Српским које јуначки нападах по друмовима са маленом четом мојом; 4 су године како је име: „Харамбаше Страшимир„ страх душманима.. па опет, опет још нема тога времена да рупи, те да се дигне тај народ, да угуши зулум, да сатре душманина . . . А сваки дан чује хисторију, чује свету истину из уста гуслача, да је славан, слободан, господар био

. . . Па, које тому крив? Ваљада Бог? за кога кажете да га има, ваљада је он рекао да се никад Србин неподигне . . . Ох браћо моја, ако има Бога, па је он овако казао . . . онда . . . онда . . . нећу да знам ни за једног душманина народа мог . . . Али ако је тај Бог праведан, ако неда да Србин и даље пати, ако хоће да нам помогне те да се избавимо јада . . . А ви хајде, устајте, посведочите да Бога има, да је он праведан, да ће нам помоћи . . . Устајте и хајдемо у чету моју, јер онда ћу и сам вићети са вашим пристанком да сам љути грошник, што сам посумњао у Бога; па ћу му се помолити искреним срцем за опроштај, онда ћу угодити свакоме, лете ћу на све стране као тица каква, дизаћу све на оружје, казујући, да има Бога, и да је он рекао да се на оружје устаје, да се сатре душманин, да повратимо славу србињску, да скидамо ћагу са се . . . Ох онда ћу“ . . .

Хтеде и даље даље да продужи, али силно напрезање душе, и викање, да јаче изрази осећаје, издаваше му глас и готово да изумре на крају речи, клону, па се

спусти на хладни камен гробовски, а пушка му се скотрља нуз ногу . . .

Често бива да човек и онде продре и постигне своју цељ, кад дирне у ону стрнку човека, кад би овај у први мах пушком опалио на њ, јер би га страшно увредио...

Тако и страшимир, он да би постигао своју цељ да би одклонио ту мисао, да човек надањем, и то голим надањем у Бога а ништа не радећи, чека за спасење своје усуди се и рече да нема Бога, али кад га видесмо како у сред своје беседе изнеможе, како клону . . . уместо да би гледаоци посумњали да је то казањ од Бога зато, што се он усуди да оно одриче, што пре света постоји а они се сама с другим мислима забављаху!..

Оно његово бледо лице, пола отворене очи и неке чудноватe бразде по лицу, учини им се као нека светиња, као посланство самога Бога.

Та они још оваке прилике не виђеше, но само чуше из уста гуслача, да, кад би се што у свету преокренуло, то би звезде и месец, сунце и небо, море и горе војевале. - .

Па зато и тракнуше сви као једним гласом: „Има Бога... али је и Страшимир његов посланик а наш анђео... он га је послао да нас избави да нас ослободи... а ми му дајемо веру и руку, да ће мо сви за њим у ватру у воду“...

Потом сви се згрнуше око њега па га дизаху са Студена камена непрестано викајући:

„Поврати се брате Страшимире! Ево ти се куиемо, води нас у твоју чету, сви ћемо за те изгинути, сви ће мо за те по Србији лепој летити, да дижемо браћу на оружје, да се отргнемо од душмана клети!“

Као неки глас из неба, тако се то одазва у души младића; он скочи, па се стаде грлити и љубити са сваким редом... Љубио се... и опет је сваком по сто пута казао да има Бога, да верује сад у Бога, па га зато и они сви, сваки редом, ваљада по сто пута пољубише.....

Ту се заверише, да ће ду га слушати, да ће ду одма на Авалу поћи, јер им он каза да је мало по мало скупљао цебане и оружја, па сад толико има на порчиној кули, сакривеног оружја и цебане, да би могао и хиљаду људи добро снабдјети

а камоли 140 друга . . . И већ су се били разишли куд који, дају ћи му тврду веру да ће ду око по ноћи сви на Авали бити. . . Духовник их је благословио и реко им: нека иду срећно а сутра ће он сам послужити свету летурђију, па ће и он на Авалу доћи да их опет благослови, да их утврди у вери, да неби жалили што ће погинути за свој народ. . . за милу слободу. . . па и он се упути са Страшимиром у малу црквицу а гробље остаде пусто и немо.

Али тек што оде свећеник и Страшимир, подиже-се један човек у белим чакширама и црноме гуњу иза једнога гроба, очи су му биле закрвављене, а црне наусннце стајаше му чисто искривљене; оне црте на лицу показиваху само лукавство и црну пакост. . . он пружи руку као да прети јадним рајетинима што се одважише умрети за своју слободу, па прозбори да се је разумети могло; „чекајте ђиде, Осман ће вас научити како се буни раја, како се Турчин треби“. . . потом застаде мало као да нешто размишљава, па опет рече: „јок вала, садаћу управо и ја на Авалу, нико ме неће познати, јер сам добро преобучен, а тамо ћу да дознам

све тајне њихове, па и пут и место куда се скривају, па ћу тек онда паши“ па оде право друмом крагујевачким, срете се са неколико Срба који већ пођоше на Авалу, те с' њима продужи певајући и шалећи се даље пут . . . . ох јадна браћо! зар се нико од вас несећа да је то Турчин, да је то ухода. . . та погледајте му мало беље у оно његово зверско лице. . .

А Страшимир? „Ончим се одвојио од свећеника, па тек што је изишао из црквене авлије и пошо право друмом, весело певајући оне речи, што их мало пре онако тужно изговори. . . оно:

„Аох гусле цигло добро моје“.

Тек што је он тако почео да пева, а један арапин стиже га и увати за раме. . . Страшимир увати се за јатаган, али га одма и пусти, јер сасвим благо рече?

„А! ти ли си Манзоре“?

„Ја сам Страшимире, и Ево ти ова кита цвећа, Цехангрина те поздравила, да ће умрети од туге ако те сутра невиди“ . . .

Он брзо погледа у оно цвеће, па онда опет рече: „Добро, сутра дан, кад се спусти ноћ, а на џамији хоџа јацију запоје, ја ћу доћи“. . .

Арапин оде натраг а он продужи пут свој опет певајући и повторавајући весело:

„Аох гусле цигло добро моје“

II.

Сутра дан, на св. Ђурђа, чућаху се Турци, што то сам „папаз“ у цркви служи, што ниће никог од рајетина нема... Они се јећаху с' тога, што нема кола да игра пред црквом да би цуре бирали за своје погане ћејфове, али се и радоваху, јер мишљаху да су толико задали Ђаурима страх, па зато не смедоше ни доћи...

На Дорћолу је најлепша кава Омерова, а његов измећар Усо што уме да испече каву, и да намести и напуни тумбећију на лули нарђилета, то се по целу Биограду, у најбољим кућама беговским прича...

Па зато је навек Омерова кава пуна, ту су ти саме аге и бегови; ту се пева и весели по целу ноћ; ћочеци и ситне тамбуре са дајиретима веселе госте до самога сабаха.

Па и вечерас се беше скупило доста ага н бегова; но су нешто сетни, не су весели као до сада, срчу каву и пуштају јаке димове „ширазке тумбећије“, ама сви нешто оборили главу, сви мрко гледе...

Да ли је то зато, што међу њима нејма Мерџан бега, те нејма ко да их развесели... или им беше мука, што данас рајетини код цркве не играше кола, па тако остадоше без лепих ђаурских цура...

И то је... али њима највише беше до тога, што чуше, да, „Страшимир“, тај „хрсуз влашки“ што већ 4 године како лети по Србији са 40 својих другова, па напада на друмове Турке; што толике јаде зададе, што и данас баш око Авале, поробри један караван стамбулски, што изсече више од 100 Турака... то је њи усет бацило, а највише јеђаху се што незнадијаху ђе се тај „копилан“ са четом скрива, ђе станују, па да пошљу „један милијун“ јаничара, па да увате, да живе одеру те псе ђаурске“...

Па тако срдити и мучни задуго ћутаху... док ето ти Мерџан бега, весела и силна, па још са сокака виче: „Усо! каве беговима, од Мерџана ђабе.“

Потом дође па сједе у средину њихову, весео, накривно чалму; бегови му место начинили, а он отвори диван:

„Аге и бегови, знате ли што је ново?“

„Незнамо беже, ну знаћемо кад нам ти кажеш.“

„Е, валах чули сте за ово 4 године море бити милијун пута, за онога ђиду, онога Страшимира харамбашу . . .“

„Ја, ја, Страшимир, јесмо чули; ма што ће ти шејтан са Страшимиром . . .“

„Хе, што је паша дознао ће се крије хрсуз, и шта је још намјерио, па оде једно хиљаду гаваза, и хиљаду љутих јаничара, да доведу кују; ха, ха, ха,“ смејаше се потом Мерцан бег.

„Ти се не шалиш беже“ . . . па сви од радости чисто поскочише, — јера се на колена сви усправише — „ти се нешалиш, но збориш баш збиље?“ . . .

„Ја се не шалим и ево ћу ви казати како је то паша дознао . . .“

„Евала!“ повикаше сви око њега, па се спремише да чују, како ће Мерцан бег започети.

„Баш је била иђиндија, а ја сједим с пашом на доксату, срчући кафу и пијући тутун . . па истом паша да ми заврши у дивану, како је послао још синоћ Османа гаваза, преобучена у српске одртине, баш тамо код оне влашке богомоље, не би ли што дознао од рајетина; па у чуду што га још нејма а Осман рупи па право на

доксат; ту ти нам он чуда наказива, рече: како је био чак на Авали у чети Страшимировој, као да је и он Ђаурин, како је туне виђео пуно цебане и оружја сакривено; и 140 Ђаура, ће се заверили, да лете по Србији, да ударају на Турке по друмовима што пролазе и да дижу рају на оружје, па све Турке да истерају из Србије!... и тако паша дозна да се тај хрсуз, тај Страшимир у Порчиној кули крије са својом четом; па још и Осман зна онај тајни пролаз куда они иду, те тако може их с леђа напасти па све утући ка мишеве...“

„Па хајдемо сви листом на оружје“, рече љутито Мурат бег, па скочи на ноге и трже оба пиштоља иза паса.

„Хе, хе, не брини се мој беже; јер као што рекох баш сад оправи паша са Османом двије хиљаде које јаничара које гаваза, да доведу и Страшимира и сву чету до по-ноћи свезане; па ћеш виђети сејира, од ђаурских хајдука...“

„А што само две хиљаде!“ примети Али-бег „неће ли бити мало? што не посла бар сто хиљада, нека познаду што је сила турска...“

„Море одвише је и две хиљаде, јер као што рекох нема их више до 140; а после тога Осман зна пута и отишо преко Топчидера и планине раковичке, па ће тако наједанпут тајно да искрсне пред њих, и све на спавању да повата и веже . . .“

На то се сви грохотом насмеју, па после окренуше у жагор и весеље . . . чисто се опише од овога веселог гласа; сваки је бег дао ћабе Мерџан-бегу по једну каву, а Мерџан је морао од свакога по једну каву примити . . .

Они се веселише, играше и певаше до саме зоре; само што је Мерџан-бег одма отишао код паше; јер им рече да га је звао; и он им обећа, да чим Осман доведе хајдуке, он ће им јавити; те зато се они и највише надаху . . .

Докле се они овако у кави весељаху и разговараху, дотле је Осман путовао са две хиљаде Турака, и стиго до Авале, па чекао глуху поноћ па да онда удари оним путем, куда је јутрос преобучен долазно, те тако све на спавању да повата — јадни јунак са две хиљаде, па стрепи од 140 хајдука, — али он још и није знао да ту

Страшимир није, — ох, није Страшимир међу четом, — а он би одма онда ударао, јер Осман се само њега, бојао... он је осетio стра од њега још јуче на ноћ кад је оно, онако говорио Србима, па се само од његова говора уплашио; а шта ће да ради кад му пред пушку, пред бритким јатаганом стане...

А ти, несрећни Страшимире! гле! како весело летиш тим друмом биоградским право твојој Цехангрини... ох јадниче, што неси ударио бар преко Топчидера, па би срео силу турску; па би се досетио јаду... ох, врати се, врати несрећниче, ено Османа, де још један сахат-два, па се спрема да са две хиљаде лутих Турака нападне на твоју малену чету; ох, та врати се, она ће сва изгинути, јер ти нећеш тамо бити, па ко ће је предводити? ко ће је рабрити кад ти код ње не будеш?... али ти не чујеш, ти се и не сећаш томе јаду, већ летиш чисто к Биограду ти си весео, ти певаш путем, а све си даље и даље од твоих другова..., близу си Биограда и ето... већ си се изгубио у тим тесним сокацима дорћолским

III.

Дивни ли су двори Мерцан бега Рустановића; та с њима се цијели Биоград поноси, јер се вели за њих, да се таки двори само, у седмоме небу, у седмоме џехендему налазе; а оне буле што их чува харем Мерцан бега то су хурије, којих ће душе одлећети у седмо небо, да сладе тамо душе свијех правовериих султана и муфтија;! а лепа Џехангрина? та Азрет-хурија? поста ће најљућа супарница Азрет-Фате, најмилије хурије пророкове!....

И баш их пуно беше у харему, тако пуно, да би помислио, та то није харем једнога бега, него мора да је дошао султан да за свагда остане у Биограду па и цео харем са собом довео; толико их је било...

Па каква ли је она градина, што се протеже од харема? Ох ала је дивна! Стотине бокора, само од мирисних ружа закрчило места по њој; зумбула, лале, шебоја, босиља и остала безбројна цвећа неможеш ни да прегледиш... Па оно виново лисје, ала је вешто изведено у чардаклије, а под њима зелена троска трава,

чисто те моли да дођеш, да легнеш на њу па да се одмараш, да гледаш са ње како се буле по башти играју, како звезде сјају, како се месец по небу шета...

И одавно је бледи месец изшетао а сјајне звезде осуле се по ономе плавоме небу, као какав ђердан по грлу, неке младе беговице... Градина је замирисала својим дахом... А воћке, чисто чујеш како пуцају, гајећи зар, плодове своје да сазру...

И ићиндија је одавно прошла, скоро ће хоџа и јацију да запоје а буле још у харем не иду, ну трче и играју се по градини као мала деца... кидају недозреле шептелије и пупољке од руже, па бацају једна иа другу... скачу и голицају оним умилним женским гласом хлађани ноћни ваздух, а звезде се опише од овога миља... јера су се вазда смејале...

„Џахиро! Џахиро!“ викну једна плава булица, која се уморила беше, од играња и леже по трави да се башкари — „Џахиро сестро! ходи да се одморимо мало, да се разговоримо мало...“

Она још није ни изговорила а једна була дотрчи, па је прескочи, помажући се

да се рукама о њене груди уздржи да не надне, па пуне шаке пупољака од руже, просу по лицу њену...

„Џахиро! ала си луда, умало ме неси удушила. како си ме јако притиснула...“

„Па зар мислиш нећу да те удушим... хоћу... хоћу... ја се не шалим Зилкаѓо! ја ћу да те удушим...“ па је стаде тако немило голицати, да су су се обе претурале по хлађаној трави, а кикоћаху се тако јасно, да су се и друге, много њих биле скупиле, па по њихову примеру, почеше нападати једна на другу и превртаху се, да су сву готово траву поквариле а два-три бокора руже изломили...

Тако се забављаху ове јадне и младе душе, које као сужњи у тамници, провођаху по цели дан у мрачноме харему... оне чезњаху за свим оним што друге жене, у других народа уживаху; њино све и сва беше на овоме свету лепе вечери летње, да би се у врту мало разноходиле; да им лакне срцу, да забораве уздахе, које с грчином сипаху у бијели дан кроз густо — гвожђем — исплетени прозор харемски, гледајући у оно јарко сунце...

Па тако би се они играли и забављали, заборавивши за неко време црну своју „судбу“ коју по цели дан проклињаху... док им „харем-ћаја“, бака једна, — која обично све тајне са господаром дели — не би обуставила то раскошно весеље — као што то она говораше — па у харем отерала, ће би наново, као што то мора бити, кад се две противности сударе, после радости плач следовао ... наново велим судбу оплакивале ...

А кад би неко казао овим јадним лепотицама, да је данас нешто весела харем-ћаја, ох, онда би га сто пута ова земна хурија пољубила, јер би знала, да ће се довече и преко по-ноћи остати у градини ...

Па зато се и вечерас тако здраво весељаху, јер су знале, да је харем-ћаја добила данас од господара Мерџан бега чябук, са најдрагоценим дијамантима искићен, са ћилибаром, што вреди можда више, но у првога везира султанова што га он од свога падишаха на дар добија ...

Веселише се, али имаху и право, јер готово до сабаха у градини остадоше ...

Но харем-ћаја, ова стара бака, која је више пута од свога господара драгоцене поклоне добијала, не веселише се зато; она је можда и стрепела у срцу, јер се о неверству господару ради! јер пушта Ђаура драгога у харем потајно његовој најљубазнијој були, његовој младој Цехангрини... А веселише се зато што се умела претворити пред осталима да би ове више у градини остале; да би сакрила траг, да не бы пропала ни она ни Цехангрина, а да би се Страшимир дуже провео и напевао уз ситну шаркију са својом Цехангрином... а пушташе зато Ђаурина, што га је Цехангрина волела, што је полуђела за њим а она је опет волела Цехангрину као једино своје дете, као очи у глави, та она би погинула за њу...

Но да оставимо сад младе булице, нека се играју по градини, нека се веселе, јера ће скоро осванути дан — ох бијели дан булама је црна ноћ — па хајдмо у харем да видимо шта Цехангрина ради, кажу да је ту Страшимир харамбаша, кажу да је баш сада ушао у харем Мерцан бега најљућег душманина и крвопију србљинског...

Но, како ли изгледаше харем?...

То је једно предграђе од пустога двора, готово двор у двору, куда ниједна мушка глава завирети несме, сем господарске и јединих „евнуха“ који су мртви, али живи стражари...

У њему има више соба и те су собе најбоље намешћене... па и морају бити... јер кад силни господар, бег, умори се од тешкога посла, од гоњења и намигивања на гавазе, да сјеку главе јадним рајетинима, онда дође у мекани харем, па се одмара... А мека шиљтета од саме кадиве и јастуци, свилени јорган, ископљени лепо дуварови, од сребра и злата напуњене мирисним олајем светионице, безбројни дивани, слике по дуварима, претвараху ове собе у рај, куда се правоверни после смрти веко-вечно наслађују... па оно раскошно и излишно намешће разасуто свуда на свакоме крају, они водоскоци на сред собе, што у мирисном пљуску од злата и сребра свакојаке, у малој ворми животињице и појаве избацују и натраг примају, мами све то човека да само гледа, непрестано да гледа па да ужива... да заборави на определење своје, па само да ужива...

Па још кад поред толиких красота, које „правоверника“ окружују, драже, још 50—60 лепојака, које у различитим свиркама извијају најумилније гласове што подражавају „пјесму цехендема“; онда, кад има да се сети да је злочинац, кад му се оставља времена да га „савест“ гризе, што толику крв проли . . .

Та он баш у сред овога весеља, у сред ове усладе, издаје најљуће заповести: „да се жив Ђаурин дере“ или „да се на колац удари“ или . . . ох, та ко би побројао, или и ко би поднети могао да чује гору за гором вест — а издаје и заповеда зато, што је онда пијан, што оде на они свет, што незна ништа за се . . .

Ево већ је 50 и више година како само бегује Мерцан бег, како се свако вече овако весели . . . за 50 година како измишља све нове и нове муке да себи угоди а Ђауре да . . . истреби . . .

Но ове ноћи не беше овде . . . отишао је паши јер га је звао; а харем-ћаја знадијаше, да, кад се код паше иде неће се до зоре доћи, па зато Цехангрина и поручи по „евнуху“ — кои јој вјеран беше и који све њене тајне знадијаше — да

иде, да трчи на Авалу њеном драгом арамбаши, па нека му каже да дође, нека му само једну киту цвећа преда.

Арапин је чисто летео, јер се он увек радоваше кад га тамо шиљаху, па је све говорио: „Кад видим овако слободне људе где се бране, где гину за своје отачанство, ох, онда се сетим за слатку и милу моју „Арабију“; па је зато увек — како кажу, за два сахата стизао до Авале, па тамо се веселио са хајдуцима српским, с четом Страшимировом, он је од њих све слушао што му они причаху шта раде зулумћари, па и он онда њима причаше о својој отачбини, упознаваше народ српски о добродетељима Арапа и одобравајући поступке њине што оружаном руком бране своја права од насиља, каза им како су и Арапи турски робови, а Срби га жаљаху као брата свога...

Али нико од хајдука није знао да он амо долази због Цехангрине, но је сваки држао да је он Страшимиров ухода, да му казује шта се чује за њих у Биограду, да ли су опазили Турци да се чета крије на Авали и да ли се спремају на хајдуке; нико није знао сем „Бошка,“ побратима и нај-

вернија друга Страшимировог, који му у ничему неуступаше . . . Кад би год харамбаша ђегод отишао, то би га Бошко заменуо . . .

Читаоци ће ду се опоменути тога Арапина, кад је оно срео Страшимира и предао му киту цвећа; па зато је Страшимир у харему, и ено га! гле! како се занео поред лепе Цехангрине, која *подаље* од њега сеђаше и удараше у ситну шаркију, а умилним оним женским гласом извијаше ону дивну песму:

„Што л' ми до туге, бијела дана;
„Кад ове ноћи у рај сам звана —.
„С дивана мека, пророк ме гледи,
„Стражу нам чува тај месец бледи;
„Да неби гран'о данак бијели;
„Да не би гракн'о свијет цијели . . .
„Да не би видли, пророка мога,
„Силнога слугу . . . Бога светога;
„Како је дању, за народ мили,
„А ноћом још'те, на моји крили . . .
„Како имаде два срца пуста,
„Два врела срца — а једна уста —
„Па оба срца кроз њих говоре:
„Све света дела, лијепа творе —.
„Једно је срце за народ свој,

„А другим срцем?.. цео је мој!...
„Кад оба срца на уста зборе,
„— Истом и падну на моје море
„На моја уста... а моје очи
„Угледе Бога... његове очи...
„Његова рука, дирне ли моју,
„Ох Боже! онда... знам силу твоју...
„Сетим се блага... живота мога,
„Сетим се свете!... раја светога;
„Како је ватра у њему блага,
„Ка суза бистра што с ока пада...
„А кад му уздах осетим ја
„Сунце ми гране... ноћ ми заспа!...
„Тад незнам за се, за свијет тај
„Но само, „због“... „због“... остај
„Онде ћу пасти... умрети ја
„На она верна на... срца два...

Жице су попуцале одавно на шаркији а Цеханграна је још певала, тако се занела са том песмом... па кад хтеде да заврши песму, кад оно рече:

„На она верна... на срца два.“

Отури шаркију па паде... клону... на диван, севдах је силно притеже и њена лепа глава заустави се на меканом јастуку.... Страшимир не знађаше.... није могао себи да протумачи шта то би

на једанпут... Он је хтео да устане, да јој помогне, но нека снага и њега обузе тако силно, да га је једнако превлачила дивану... није могао устати с места... хтео је казати „Цехангрино! хајде да бежимо, хајде да ми љуба будеш“ — али колико је год пута хтео то да изрече, толико је пута заборавио што ће да каже, и напослетку отиште му се уздах из прсију, па шњиме изрази ону малу, али најслађу та ону најмилију вику, што се тек у милини казати може, кад слушамо некога, који нам вешто каку песму пева... па само прошапута:

„*Ох шаркио лох, добро моје.*“ Па опет умуче и остаде онако занесен у дивотним мислима.

А оне златне и сребрне светионице што сипаху мирисног олаја, светлос по харему; што подражаваху сунчаним зрацима, чисто се и оне раздрагаше јер се све већма надимаху, већма се подизаху, да виде лепу Цехангрину, да је се боље нагледе... Па како се силно напрезаху, поче мало по мало да слаби светлост... Ваља да се заљубише и оне, ваљада беху љубоморне те немогаху да поднесу, да трпе, ће их

Цехангрина мрзи... Она говораше: „да су оне црне очи, црње од црне ноћи а опет сјајније и од сјајнога сунца... Па зато зар постајаше мало по мало мрачније по харему, они накићени дуварови блеђаху као боја, која се јавља самртнику на лицу кад издише... повише се готово сви седам боја у најслабијој каквоћи, а најпосле као кад самртник склопи своје за навек очи, погасише се светионице и црна се мрак просу по одајама... тако црна, да неси ништа могао угледати по харему, неси — штоно веле — прста пред очи могао опазити, сем белог лица Цехангрининог, како мало по мало блеђаше са дивана.

Мучна је тишина по харему завладала, и нигде никога у њему небеше... још да неси могао оно дивотно лице Цеханино угледати, мислио би да су пропали, да их нема више у харему.

Задуго је тако трајало... мртвило по харему а кикот и жагор из градине допираше чак овамо... јадне буле, јоште се играју и веселе, и ако је баш мало прије сахат на кули грацкој огласио два после глухе ноћи... Они још и несneва-

ху о зори, но се само играху и забављаху по дивној градини; миришући и кидајући цвеће; док су их опет друге, које здраво неговаху и волјаху цвеће, вијале по башти.

Они се тако играху и забављаху и немислећи да треба већ у харем да се иде... Незнају да већ иде и враћа се од паше љутит Мерџан-бег... Ох, па енога баш се у харем упутио... трчите... трчите брже, јер ако вас иенађе у харему, тешто ће вама бити!..

Па и тн лепа Цехангрино! што си се занела? што радиш? Ох, та кажи несрећном Страшимиру кажи му заклиње те цело српство... Моли те, покорно те моли, пуштај му поуздање и подпору његову... пушти му тврди штит који га заклања од зулумћара... кажи му нека бежи... нека лети... та одавно треба да је на Авали... Ено му се чета бије под њом, ено, где се бори на живот и смрт... сто четрдесет Срба са две хиљаде љутих јаничара!.. њих скоро двадесет на једног је Србина... Ох реци му живога ти Бога! две су ватре! Ено де му је чета скоро малаксала, ено хоће сва да изгине... клонула

је духом ште њега тамо нема... Па ето де ће те обоје погинути... јер, ево Мерцан-бега... ето га већ је у авлији... гле га! у харем се упутио...

Но ти ништа нечујеш Цехангрино! ти си обнезнањена од силнога севдаха, као што је и сирома Страшимир!.. Ох, он још и незна да му се браћа његова, умо-рена, готово сва изгинула... боре за сло-боду, за крс часни... Он незна... он нечује... А обоје нечујете и неосећате, како јечи под по ходнику од подковица Мерцан-бегових кондура... Нечујете и носећате, да је давно улетела харем-ћаја, нечује те ће вам каже сва претрнута у стра-ху да, „тек што није у харему“... Но мислите да је скоро зора, па вас тера да се растајете,... та бежите... беж...

Но све је сад бадава... Ето га у ха-рему!.. гле како је љут па се дере... пита што је мрак у харему... виче ха-рем-ћају, а ње нема.. заповеда да му одма сеиз хата спреми... Набусито каже Алији, да сву хиљаду своих јаничара спре-ми... Па нека та чека, сад ће и он, па да трче право на Авалу, ту да увате тога Страшимира, да га жива деру... да

сатру и попале чету и гњиздо, ту једну шаку људи, што се тако јуначки држи... што исјече 2000 делија, . . . јер још Османа нема да долази . . . а требао је већ давно да је све повезане довео . . . Осман је. . .

Ха! зар сад тек дође к' себи несрећниче! О! јадни Страшимире!

И гле га! како скочи са дивана . . . јаукну страшно . . . па викну пуним бола и очајања гласом. . . .

„Ох жалосна браћо моја!“

Шта? сад напоље хоће? гле како јури по мраку! неможе да нађе излазка . . . трчи по харему . . . јауче . . . а глас му чисто параше ваздух, као ханџар кад пори живо срце. . .

Једва већ угледа бледи месец, крозгусто исплетеним — гвожђем — прозор, јурну нањ, потрже руком па извали оно хладно гвожђе с прозора! . . . скочи крозањ . . . и намах се сјурва у башти . . .

Месечина је сјала као дан. па га зато и познадоше ваљада она два човека . . . што му рекоше . . . искрснувши иза џбуна:

„Јеси ли ти харамбаша!“

„Милораде!.. Бранко!... Ох браћо моја... шта ради... чета... ох...“

Није могао да говори, крв му је текла на три четири ране, а уста му беху напуњена самом густом и црном крвљу... страшно се угрувао од тога високог пада,

Док је се то збивало са Страшимиром, — Мерцан-бег чисто је изван себе био ... он није могао дуго да протумачи себи, шта се то догађаше... одкуда је човек у харему?!..

Као бесомучан гризао је своје усне а брада му се сва обли у црвену и крваву пену... драо се да се свећа донесе и један енух донесе свећњак, па се одма уклони... сви се разбегоше далеко у крајеве двора, нико није смео од страха близу њега бити...

Мерцан-бег угледа Цехангрину ће још на дивану лежи... он је виде како махаше рукама као да некога грли... чу како муца... како нешто збори неразговетно... „Ох... ценему“...

Он плану као живи огањ... јурну му крв а очи му се намах закрвавише; увати руком за балчак од сабље, истрже је... заману

...и тек... тек да фисне преко оног бјелог врата Цехангрининог... али, једна рука, силна, сва крвава, стиште га... па управи врх оштрице... изврну му руку... и гурну је у његова прса... Мерџан хукну... изкрљешти очи... љосну о под... али још неиздахну — јер познаде црни гуњ и беле чакшире, све у крви измрљане... виђе алави вес... густе и мрке бркове које се надмећаху са широким вежама... виђе у своме веку најстрашнија два сјајна ока, која жегу као пламен, одкидају као ороз, а стрељају ка кршум срце душманско... он то све виде и познаде па само што прозбори „Ђаурин“ па га после нестаде са света... тек онда издахну...

Ни ово што се до сад збиваше, још није могло Цехангрину к себи да доведе! Она још мисљаше да је њен Страшимир код ње... Она и несањаше да он сирома лежи доле у градини угруван... обнезнањен; де му два друга, два весника, тек што су дошли да га потраже, да му јаве за пропаст његове чете... незна јадница како се узалуд труде два му верна друга, да му крв обуставе, да га поврате...

незна да Мерцан бег лежи мртав пред њоме... но у „Севдаху“ пита Страшимира: „Што се разљутио!..“ па како никаква одговора нечује... усиљаваше се да устане, да потражи шаркију, да куцне у њу мало, небили се тако развеселио... Па мало по мало диже се... очи отвара... долази себи... и гле! бег мртав!... једна слика стоји пред њоме с прекрштеним рукама а намрштеним и страшним је погледима стреља... помисли испочетка да је сан... али кад протрља први пут... па и други пут очи... па све то, те то угледаше... онда врисну... прозбори: „Бошко!..“ па паде... а врх од сабље који је кроз срце бегово пројурио стајаше некако управо, па како се стропошта Цехангрина, а он прободе и... мекано... женско срце њено.., тек је обли црвена крв... прсну из ране као неки водоскок... и пљусну на свећнак који мало подаље стајаше... жижак се угаси! а кроз проваљени прозор наже се бледи месец да угледа чудну прилику... Цехангринино срце постајаш блеђе и од месечевог, а црне косе умрљаше се са врућом крвљу која непрестано тецијаше из

њених груди и локаше крчећи из прити-
снуте бегове ране . . . груди јој се нади-
маху . . . усне помодреше . . . а бели се зу-
би појавише и чисто трчаху да се саста-
ве са врхом од браде . . . ропац јој неда-
де да изговори цело име Страш . . . збо . . .
т . . . о . . . м . . .

Бошко, који је мирно и као стена укопан стајао, гледао је укоченим погледом шта се ово догађаше . . . тек мало после, зар кад му поче крв да ради, кад га за-тишташе ране, сети се боја, сети се да је сва чета под Авалом изгинула, пропа-днула, па му то као стрела пројури кроз срце, заболе га страшно, тако страшно, да се обема рукама увати за оно јадно исечено чело, куда су димишћије начини-ле оне крваве боре; претиште га . . . и уздахну тешко и силно, тако силно да му се испочетка олабави силај па после прште кајиш, а тај чудни уздах, истера му из си-лаја једну пушку, она се још мало при-државаше о појасу, но у падању закачи за арбију, ороз се одапе, па кад сасвим паде на земљу, састави се ваља, пушка пуче, те мртвој, хладној и непомичној Цехангрини, збриса оне плаве очи, одне-

се онај соколски нос, а долња вилица стајаше онако, као некоме мрцу, кад се из гроба ископа после толико година! . . . Бошко се испочетка трже, па потом шапуташе сам собом.

„Гле! како се свети Бог! гле! како бива попуштење његово и онда, кад је виновник мртав, непомичан, хладан . . . гле! како се казни . . . . . Цехангрино! ти си кривац, ти си узрок, што изгину сва чета под Авалом . . . што оста и можда пропаде, Страшимир код тебе . . . што није знао да му се браћа крве, те, да је међу њима бијо, па можда би сад другчије било . . . твоја га љепота очарала, и он се заборавио . . . ох, несећаше се браће своје . . . ох . . . та, због тебе несрећна Цехангрино! пропаде . . . сахрани се она света нада . . . она света мисао да се србин ослободи . . . да се иде . . . да се народ на оружје диже, да се ослободи од душманина свога . . .“

„Неће . . . нема више јадном народу спасења! . . јер ко зна? када ли ће доћи то време, кад ће се други Страшимир родити? Ко ће умети да подигне свој народ за слободу, као што могаше Страшимир . . .“

„Њега нестаде . . . Њега је постигла црна смрт, проклета Цехангрино! као и тебе што је . . . али све због тебе, свему је твоја лепота томе крива! . . ох, та зашто те бар није познао таку, као сада што си . . . зашто му не си онда изгледала тако, као што сад изгледаш, па неби србин изгубио наде . . . неби под Авалом текла она силна река крви... де сви... сви изгибоше сем једнога јаднога рањавога Бошка . . . који пре него што ће издахнути . . . потрча да потражи побратима, али кога ненађох . . . Ох Цехангрино! . . проклета Цехангрино! по сто пута проклета Цехангрино! . . Ти си узрок јаду . . . ти си томе крива . . . ти си . . . ти . . .“

И већ незнадијаше шта да каже, но трже ону другу малу пушку што још висаше за силајем, . . . запе је . . . и тек што шћеде да је у своје груди скреше . . . баци мало на десно очи и ту угледа . . . Страшимира! бледа и изнемогла ће се на Милорада и Бранка подупираше . . . Бошко држаше испочетка да је то предвиђење које се самртнику мора појавити па зато и повуче ороз, кремен кресну . . . али ваља, која беше сва од крви умрљана не

састави!.. први пут у животу пушка га слага... он је обувати грчевито међу обе руке, цев прште, а два парчета одлупише дувар собњи на два ћошка њена...

У исто време, отрже се и Страшимир од Бранка и Милорада... јурну ка Бошку па чисто паде на њ... али... обојицу издадоше ноге... позледише се ране... па падоше, стропошташе се од тешког бола на под ... Месец се помрча, а звезде побегоше од жалости... кроз проваљени прозор певао је ваздух тихо, али најжалоснију песму... и небу се разжали, па проли најчистије сузе своје... ону плаху росу...

Залуду се труде Бранко и Милорад да им помогну, залуду се муче... Мука је то... Ох, та то је она најтежа болька што срце на комаде цепа... јер, аманет је праотаца пропао... Браћа су изгинула... нада је сахрањена... све је изгубљено... чемер и ропство остало...

. . . .

Док је Бошко у харему био и бега убио дотле је Страшимир у врту дошао к себи, Милорад му први поче да прича како је овамо дошао... Он причаше...

„Тек што си ти Харамбаша отишао са Авале није ни два сахата прошло: а турска сила, у сред глуве ноћи опколи нас . . . и то тако да је нико није осјетио а сви се скаменисмо од чуда . . . Чета изгуби присуство духа јер је знала да ти неси међу нама . . . но ипак, кад се одпоче бој, борила се јуначки, јер је Бошко предвођаше и рабраше, казујући да тек што ти неси дошао . . . Она се бораше на живот и смрт и сваки је час на те изчекивала, па шта више и сузбијаше турску силу по кадкад, но турци опет навaљиваху јер их је одвише било . . . Сво наше јунаштво беше узалудно; турци су гинули, али кад је год пало 10 мртвих турака, пао је и један од наши, а гинуло се сваки час, док најпосле непаде од наших више од половине . . .“

„Кад виде то Бошко, а тебе још нема, зовну ме мало на страну и овако рече: „Милораде! право трчи Биограду, гледај да доспеш до харема Мерцан бега, а уђи кроз градину која је поред харема! гледај ма како и у харем да доспеш, па ћеш ту наћи Страшимира! он је туна . . . Сад иди . . . брзо . . . немој да оклеваш . . . не чуди

се!.. већ иди па му све јави...“ „Потом јурне опет у бој, а ја пођем оним путићем што води од куле, те се тако спустим низ Авалу, од турака ме неопази нико, па потом нагнем Биограду... Но тек што бејах близу њега а ја чух како ме неко зове, окренем се и видим Бранка ђе чисто лети а крв му прскаше из ране која се видела кроз расечени рукав од гуња...“

Милорад стаде, а Бранко продужи даље причање:

„У сред жестока бој̈а, кад се оно уклони Бошко да каже Милораду да амо к теби дође... турска сила навали сасвим на малени наш остатак... Чета пак на једанпут изгубивши из вида Бошка, помисли да је и он пао, па зато сасма клону духом... Турци дернуше што игда могадијаху већом снагом... Бој се тако жесток отвори да си мислио Косово се од Авале створи... падало је и падало, и за тили часак па ниједног од наших хајдука не би... сви изгинуше... магла је била тако густа од дима, да неси прста вићети могао пред очима... турци за неко време пуцаху у залуд, од наших неимаћаше ко да одговара, сем једнога Бошка

који се још држаше али и он на последку паде сав рањав на ме, — јера сам ја давно био изнемогао — а турци, којих је од 2000 само до 200—300 остало продру пјевајући у развалине порчина града . . .“

„Бошко пак издисајући готово више од туге но од рана рече ми слабим гласом: „Бранко брате ако су ти лакше ране, отиди у Биоград, гледај да се макар сретнеш у у путу са Страшимиром он је у харему Мерцан-бега, Милорад је отишао да га зове . . . но сада му кажи, нека неиде на Авалу јер ће погинути . . . него нека иде нека купи другу чету, па заклетву да изврши . . . да неостане проклество на њ наших предака што се неиспуни „*аманет* . . .“

„Потом ми још рече како ћу у случају ако те неби арамбаша срео путем, у харем ући, као што и Милораду рече; он то све изговараше слабим гласом, да се је једва могло разумети; али кад помену „аманет“ наших предака, задрхта ми нешто у срцу, добих неку необичну снагу и скочим на ноге као да нисам ниђе ни дирнут отровним челиком . . . пољубим се и опростим шњиме па одма потрчим Биограду и баш близу њега, угледам Милорада кои је та-

-кође трчао и од умора вас у белој пени об-ливен беше . . . ја га стигнем, те се тако заједно упутимо управо амо . . .“

После гога причаху му обојца, да: кад су стигли до градине, они виду буле како се по њој вијају; па како су после пре-скочили полако зид, и пошли с десне стра-не градине, а оставили буле далеко у дру-гом крају . . . како су домилели до харема и тек да потраже улазак у њ, а оно се отвори прозор који повисоко стајаше, и кроз њега скочи Страшимир, па се сав угру-ва доле, од тога страшно-високога пада . . .

Но нико неимаћаше да каже Страши-миру шта се с Бошком догодило кад и Бранко с бојишта оде.

Он пак оставши сам самцит међу оно-ликим мрцима, међу изгинулом браћом сво-јом . . . Мучаше се да испусти душу своју . . . он је чуо ће из развалина порчинога града продиру гласови различитих турских песама, који се веселише тамо због ове победе . . . Он је то све чуо, па је само мутне и крваве сузе лио, које се опет са-ставише са силном другом крвљу, која из толико рана његових тецијаше па читаву бразду речице начинила, до друге повеће

реке, која се из небројено мртвих српских и турски тслеса пролила . . .

У тим мукама сети се и Страшимира . . . шта ли му још недође у памет?! . Сети се на прошас аманета, сети се срећних и слатких надања које је пре битке уображавао . . . сети се слободе српске . . . сети се заклетве коју је Страшимир дао дружби . . . па потом опет премишљаше како није он баш крив, он није знао да ће на њих турци ударитн! . . сети се и готово напред знадијаше како ће се тај глас одазвати у души Страшимировој . . . па та прострели нека језа ; зачу чисто неки глас из облака како му проговара, „Устај и трчи да спасеш побратима“ — он се сад сети и вере побратимске, па се подиже мало, да погледа у небо, да види одкуда му долази тај глас и — никаква бола неосећаше — он покуша да скочи! . . и гле! истина крв му из рана шиба а он никаква бола неосећаше! . . он гледаше своју крв, опипаше са рукама своје ране, претискиваше их . . . и и никаква бола . . . он се чуђаше! . . напоследку покуша да пође! испрва лакше, а после брже, док најпосле непотрча што

брже могадијаше и одлете чието Биограду!...

Он је знао како се улази у харем Мерцан-бега, и то оним пролазом куда његов Страшимир побра улазаше! Он је знао да за тај тајни пролаз и Евнуси неки незнадоше што у харему стражаре; па кад је стиго до двора беговог, јурне кроз тај пролаз управо у харем, и ступи у њега баш онда кад је оно хтео Мерцан-бег да посече Цехангрину!..

Па кад није нашао туна свога побра... кад је оно посматрао онако мртву Цехангтину.., кад је оно премишљао о несрећи која снађе чету... па кад онако тешко уздахну, и који му уздах истера пиштољ иза паса, па кад је овај пукао... сви су у харему мислили, да је то Мерцан-бег у љутини убио Цехангрину!.. те се зато још већма уплашише и побегоше у најдаље крајеве двора! нико није смео за живот главе онда у харему ни зезвирети....

А сирота харем-ћаја!? како се она уплаши... преврну чисто памећу!.. јер истрча као луда на сокак упути се право на Дунаво... па само што викну: „Због ом свете!“ скочи у хладно дуново! а брзи

Дунав покрије својим таласила за навек....

Баш онда кад је пукла Бошкова пушка у харему, свршили су Бранко и Милорад своје причање о пропасти чете на Авали своме харамбаши, он незнадијаше шта да каже... није смео да погледа у очи хајдуцима... а можда и оне сузе ни су му дале!.. тек трже наједанпут ханџара!.. Милорад и Бранко зграбише га за руку — Сад тек пушка пуче у харему! — Страшимир се сети како је оставио Цехангрину... он се отрже од другова... јурну у харем али не да види Цеханграну... него да тога Бега....

Али шта је то?! да ли ои сневаше?! Бег и Цехангрина мртви!... Бошко прекрстио руке па гледајући у мрце нешто збори!... Страшимир хтеде да полуди чисто од чуда! Милорад и Бранко придржаваху га мало... а његово лице изшараше неки чудни шарани котурови... нека зелена и бледа боја веругаше му се по образу... ништа није знао за се... док најпосле, кад виде оно Бошка да хоће сам себе да убије... отрже се... па потрча к њему... и чисто паде нањ!... и ено их! гле! како обоицу издадоше ране...

изнемогоше им и ноге и руке . . . леже на земљи јадни . . . изнемогли . . . живи али у мукама. . . .

. . .

Тле! како на двору чека упарађена чета од хиљаду јаничара, Мерџан-бега, чека га да иду на Авалу, али бега још нема! . . хоће скоро хоџа и „сабах“ да запоје а Мерџана још нема!

Већ и буле се уморише играјући по градини, и ено! враћају се у харем . . . ено . . . гле! сад се опет враћају запрепашћене у јауку и плачу . . . зову харем-ћају но ње нема... трче по дворани одкривене на врат на нос . . . несећа се никоја да их гледе мушкарци без бурунџука. . . .

Јаничари се чуђаху шта је то? Алија бинбаша поче да слути . . . усуди се и оде у сарај . . . па се мало орабри те гвирну кроз одшкриљена врата и у . . . харем! но шта виде тамо!!!

Бег мртав! Цехангрина убијена! два хајдука леже и муче се изнемогли крај њих . . . а двојица други труде се да их к себи по врате . . . он уздркта па јурну унутра . . . скреса једним пиштољем па и другим . . . али оба промашише . . . руке су му дрктa-

ле... срце му се тресло... гласом се драо: „помоћ помоћ... хајдуци су у харему... бег је мртав....“

„И ти ћеш бити мртав“ прошапута Страшимир па скреса пиштољем и Алија се стропошта праћакајући по поду....

Руља се учини по двору... харем се напуни самим јаничарима... украшена и лепо искићена ова одаја претвори се за час у крваво бојно поље....

Страшимир и Бошко покушаваху да се на ноге дигну... но немогоше... они обараху душмане онако лежећи!... а Милорад и Бранко помагаше им....

Сви су већ тешко рањени... у сваког је можда и по 10 врућих танета... но још се држе... још по која пушка од хајдучке стране опали... а харем је пун мртви телеса...

Већ су и Бранко и Милорад давно пали... димишћије су секле живо месо са хајдуха... а огањ је чисто из њихови костију кресао...

И издахнули су већ сви... а турци још мисле да су живи... још их туку и сјеку; од нихови телеса начинише читаву гомилу ситних парчади... неки хтедоше и прсте

да секу што се држаху укочено за јатагане хтедоше и она дивна четири јатагана да присвоје . . . али димишћије небеху тако оштре . . . да расташе оно челично месо од тврдога челика српских јатагана . . . што покриваху лепо изрезани на корицама надпис . . . „за саободу . . . .“

Ето како прође Страшимир са својом четом . . . како пропаде аманет предака . . . како се утопи заклетва у дубоку реку крви хајдучке, која се помеша и начини грдно језеро са крвљу душманина . . . како одлете нада да се Србин на оружје диже . . . на да се ослободи од насилија грдних зулумћара . . . .

И кад је год од то доба свањивао дан а Србин је плакао... свака је ноћ са мукама долазила... Ох србине ти не си имао времена да се одмириш за 400 и више година, но у мукама си живео, у мукама си на свет долазио, у мукама си и једва дочекао дан слободе . . . кад ти се појавише јунаци, који те предводише и ослободише од тешкога зулума . . . Него још нема тога времена, још се нечује Србин, да запева по свим крајевима српским слободно уз затег-

нуту струиу гусала, као што се пева данас у маленем простору Дунава и Мораве Тимока и Саве. . . .

Па можда ће се и смиловатм Бог те ће се скоро на све крајеве српства чути, како певац уз гусле пева, да:

„Свуд слободан може србин проћи;
„Своме роду певајући доћи;
„Куд је некад Душан царствовао
„Куд је некад Србин благовао . . .“

Надање.

Шта је живот? кад неима наде —
А нада је ка' пена на мору.
Надање је варљива опсена
Опсенује јаћана човека:
Та опсена неку срећу диже —
Неку славу што будућност скрива . .
Јадан човек он се добру нада —
Добру нада и ако пропада . .
Самртник се у самртној муци
Опет нада-све једнако нада;

Да ће мука уминути тешка —
Тешка мука — самртничка мука . . .

— — —

Нада нада ој варљива нада ! . .
Сваког вара те се бољем нада . . .

К. Петровић.

Држ' се.

Са оштром ђордом прадеда својих,
И спремном руком — јуначни Србин
Поносно стоји . . . огледа пушку . . .
Јер мисли таманит душмана свог.

Од толко векова сужањства тешког,
Његова сабља зтхрђала није . .
И ако је јунак у ропству био, —
Опет се за веру . . . слободу бије . . .

Залуд се душман јуначки бори,
Узалуд преваре . . узалуд све . . .
Непомаже ни милост — душман си . . .
Душман сам ти . . држ се на сабљи де! . .

М. Анђелковић.

Свете.

Свете . . свете ој лакоми свете!
Напред ступаш ка гробници хладној;
И опета ти се дујеш свете —
Те робујеш страсти твојој гладној . .
Све се надаш, а нада је талас —
Прође бура таласа нестане . .
Кратки живот у тренуту прође:
Ка' капљица кад на земљу пане;
Тако човек буде и пропане . . .
Част и слава све за време сјаје. .
Свете . . . свете ој лакоми свете!
Канда вијек милијоне траје.
Непоштење и подлости светске,
Што ти памет измислити даје . . .
Ти то грлиш ој варљиви свете!
Да ти слава што боље засјаје . .
Свете . . свете ој лакоми свете!
Напред ступаш ка гробници хладној;
И опета срце твоје кужно
Ропски двори страсти твојој гадној.

К. Петровић.

Уздаси! . .

1.

Од моје сам душе, твоју
Дивну слику, изрезао . . .
А из душе сву сам бољу
У срдашце посисао.

—

Па кад с' душа с' собом бави,
Када твоју слику гледа . . .
Срце ми се смрћу дави,
Е! живет ми души неда.

2.

Ал је лепу, око твоје,
Воденицу, начинило
У грудима, срце моје,
С' витловима истрошило . . .

—

Па стрелама амбар пуне,
Очи твоје . . . груди моје . . .
С' чегртањем рони с, труие,
То жалосно срце моје . . .

3.

Још таког анђела не створи мила!
Ко што тебе Бог . . .
Нити је бељa загорка вила,
Од белог лица твог . . .

—

Ал чудне што су те очи твоје,
Очице црне те . . .
Чаробни поглед згорео је моје,
Та, гледај ! . . гле! . .

—

Де читат немогу, невидим ништа,
Од погледа твог . . .
Невидим слова, баш ништа . . ништа,
Осем ока твог.

—

Па како м' кида зенице моје,
Ох како боле . . .
Та бежи . . . макни . . . те очи твоје
Моје те моле . . .

—

Или кад хоћеш, да слијеп будем
Гусле ми дај . . .
Да љепоту твоју у њим, загудем,
Да спевам рај . . .

4.

Кад пламен ватре видим,
Сетим се ока твог . . .
Кад после пепео гледим,
Сетим се срца мог

5.

Као аманет понијећу
Са собом у гроб . . .

А на свијет оставићу,
Да твој бејах роб . . .
—
Небил когод око гроба
Пелен садио . . .
Да би јадног твога роба
Мирис кадио . . .
—
Јер шњиме сам друговао,
Шњиме и цветао;
Ш њим' у лику једнак био,
Па и прецветао.

Ј. Д. Стев.

Ој. .

Ој какав је живот онај?
Кад притисну тешки јади. —
Кад се махом — Кад се наизменце
Све невоља за невољом ређа.
Можел тада пожелити душа?
Лепих цура што их росе доје;
Што им славуј на грьоцу белом
Лепу песму од љубави поје. .
Ол' се може у таку животу —
Пожелити вина и песама;

Ол' игара што их младост знаде —
Што их она одгајава сама? . .
— Нејма жеље, нити има блага;
Досле песма што изтече само —
Накићена запојена тугом
Те том песмом срцу наде дамо..

К. Петровић.

Мајци мојој.

Радујеш се мајко мила,
Да ти синак школе сврши,
Па да дела што муж поче.
Место оца син да врши.

—

Ја осећам — требало би —
Да т, испуним мајко вољу,
Ал какоћу? на сред пута
Да оставим стазу бољу...
Опростими мила мајко
Благодаран да сам треба,
Благодарим по сто пута
Бог нека је сведок с неба.

—

Али немој зажалити
Мајко! што на сина свога
Учит више — свет видети,
То је жеља срца мога.

М. Николић.

Певао би...

Пево би пево
Ја народ мој;
Јунаке славне
Што бише бој.
Пево би бојак,
Крвав и љут;
Пево би звезда
Сјајани пут.
Пево би ружу
Славио мај —,
Пево би љубав
И загрљај —
Како ћу певати
Радост и мај
Када ме стеже
Црн уздисај.
Како ћу зору
Животе мој!
Кад сам у туги
Одрасао тој?
Могу ли љубав
Певат и мај;
Када невидо
Још загрљај?

Могу ли вреву
И сјајан гроб?
Кад нисам ништа
До уди — роб.

Милош Ђурић.

Ћутао сам . . .

Ћутао сам дуго — дуго
И слушао туђе песме,
Ал' сад видим — није друго —
Више ми се ћутат' несме.
Па и како ћутат' могу
И недизат' хвалу Богу —
Како могу да непевам,
Кад санове ваке сневам?!
Свету веру и надеђу
И девојку дивну — смеђу;
Ту и љубав сеја њина,
Још и чаша рујна вина! —
Е оваке сне сневати,
Па опета непевати, —
Та има ли гђе човека?
Још млађана мога века!

Миленко Р. Максимовић.

Неверници.

Горку си ми
Чашу напунила!
Горку сам је
Преварен попијо...
Али живи
Па у страу чекај;
Зајам ћу ти
Вратит крвопијо!

М. Николић.

Поноситој.

Поносито гледаш на ме,
Канда сам ја ропче твоје,
Тешко теби, што се вараш,
Слободно је срце моје.

К. Петровић.

Сујетној.

Навранила танке веђе,
Обојила бојом лице;
Па сад мисли — које види
Тај пропада немилице.

К. Петровић.

Живот.

Младо је доба; ка' зелено класје
Чим осети јесен — а оно пожути . .
Младо доба на старо —
Старост на троб слути . . .

К. Петровић.

Успава ме црно вино
Успава ме боже мој,
Панух, клону, земљи доле
Анђелак ме прими твој . .
Ни анђелак душу иште.
Ни анђелу дајем то
Анђелак ми узе срце
Узе срце моје сво.

М. Ђурић.

Осветници.

(Црте из новијег српског живота.)

I.

Зимњи је дан . . . Ладан ветар, потресајући смрзнуто грање голих дрва, шибао је и проносно стоструку мученичку хуку сатанских песама кроз пусто поднебије.

Подне :е превалило, сунце се већ спушта и последње зраке му, као потоње сузе из исплакалог ока Српкиње, тужно су зраком блудиле, те жалосни Крушевац некадању столицу цара Лазара осветљавале; али нећо још да заће, као да пут свој отеже, или воле чудновати свет овај још да гледа, да га ужива, или оће нечега сведок да буде, па кад заће, да вишњему, великом судији васијоне, земаљска дела и људске боље прича . . .

Тама се мало по мало разпростираше; . . . И већ ноћ наступи увијајући црном завесом земљу и свет успавани.

Звезде су по небу једна по једна искакивале као у пустом пољу мале пастирске ватрице.

Осман-бег Муселим сам је у својој соби. — седи на меканом шиљтету и пуши из дугачког чибука јасминовог дрвета.

Димом разгони мисли своје; . . . сад је нешто весео, е се нада добре гласе чути.

Ибро, буљубаша његов, уће у собу, поклони се до земље и рече: воља свечева и заповест Муселимова испунила се, роб је у твојој тавници, чини од њега саде што ти драго . . . Уједанпут умуче и

стаде као дасе окамени. Лак миг пређе пу преко лица које час блеђаше час црвењаше, као да се је бојао освете каке; ваљада је осећао да још нешто није извршио.

Немаш ништа више да ми кажеш? Упита муселим срдито-

Ибрахим сагне главу и прогунђа: „ништа.“

Ништа?! . . . Иди . . .

Зар Осман није одржао реч, да ће буљубашу свога срећним учинити, па зар се није заситио и обрадовао, што му је Алах дао, те је најцрњег гонитеља пророковог уватио? Зар он није марио што ће му за тај поклон велики падишах небројено блато послати? . . . Није . . .

Тресну је чибуком о под, љутит од меканог миндерлука скочи и као бесомучан ишао је по соби, док се није уморио.

Мало, мало па стане и замисли се, па потом рече: најдивнију цуру ђаурску не могах да добијем! Ох, пророче, или ми испуни вољу да се лепа влахињица по мом харему шеће или ме на мах животом растави! Али јок, тако ми свечеве браде, ђаурка мора бити моја, својом лепотом сладиће ми живот или ће јој душа још не-

наживљела света у џенет отићи, па тамо нека јој лепота ђаволима господари! . . . па онда опет стаде одати, а очи му љутином варнице кресаху.

На лицу му се одкриваше велика узбуђеност у срцу, а речи и говор издавали су му из бореће се душе његове постојанство и тврду вољу. — На брзо омрзе на сваког, нико несме да му на очи изађе . . . —

Први су петли по поноћи већ запевали, кад леже да спава, али бадава, сан на намрачено око не иде. Мисли по души вилесу му се као лако прамење магле по широком небу . . . Осећања и жеље боре му се и бијући се о груди, чудне му појаве изводе: сад му изађе пред очи најлепша девојка *Милица лепа ћи Радојичина*, као да му по харему његову шеће, и он је грли па се чисто у жељи топи? Сад му се опет укаже њен отац или вереник, па му грози осветом, а сад опет појави му се у ваздуху хадиша, па му из облака као из оног света прети прстом и погледима пуним мржње и гњева за његово неверство, за презрену љубав, а он се онда стресе и чисто задркти. — И већ зора почела је

белети а сан га тек онда однесе у наручје Алаху.

2.

Свиће; земља се из тамних пакленних повоја извија, ноћни дуси на лаким крилима односе санове с очију људских и беже са црним плаштом уступајући место новом животу новој радости, а сунце, као анђео света са пламеним мачем, или као велики судија, кад излази да суди земљи, ступа на исток, а око њега румени облачићи, као мали анђеоци у рају трепте у сјајности. — И већ милијонима зрака као лаке тице на хитрим крилима одоше да свету поздрав од неба — срећан дан — донесу..

Али јутрос је у село Перивоје жалостиво погледало и у њему људе невеселог лица и сузом обасјаног ока поздравило.... Перивојани су жалостиви, као да су побијени: јер ено, гле, пред сваком кућицом скоро видећеш малу са обореном главом гомилицу људи, где једно другом прича, да је Ибрахимова чета ноћас харамбашу Радојицу уватила и одвела у Крушевац, па кад се растају, чућеш и видећеш уздзх из рањена срца и тугу на лицу повучену. Па и како неби жалили за првим и најразбо-

ритијим човеком својим, за једином узданицом среће и живота њихова.

Радојица Каралија није било шала рећи, но Турци су га најбоље познавали. Рекни Турчину „Каралија“, — одма се стресе и глава ти о длаци виси.

Он једини другчију је мисао од све своје браће у глави гајио. Његовој души није се свидело, да браћу и земљу своју понижену гледа. У свакој прилици устанка био је глава, — против дахија под Карађорђем први је подигао своје село, те је спахије протерао; па Карађорђе кад је пао и Србију оставио, он оде у гору, да тамо чека боље прилике за спасење народа свога . . .

Али сада срећа та изневери. Кад је дошао једном кући, Турци та увате.

Последња реч, последњи поздрав неизвесног живота био му је љуби, да је аманет кнезу Станимиру његова Милица, јадно сироче, које је више од среће своје волео . . .

Тужна му љуба, верна Станка његова, на жалост и на изненадне ударце несреће научена, гледала је свуда као окамењена, бадава је њеним очима и уздасима помоћ

тражила, она јој је одбегла, — можда за свага . . .

А Милица? . . . . Шта је она радила? тај лепи цветак девојака . . .

Она још ништа и незна. Синоћ у радости, што је оца она ј први пут после једва у две године дочеканог састанка видела и загрлила, заспала је као заклано јање, нечекајући и не слутећи на злу судбину сутрашњег божијег дана. Кад је устала, мислила је; бабо јој је гдегод на каки договор отишао, — али је све нешто слутила и привијала се је око мајке као мало дете са милом невиношћу својом.

Једна мајка мучила се је и гледала је да своје лице сакрије, није знала како ће започети, жао јој било јединче из плахе радости у вечиту несрећу бацити. Погледала би је крадом, па јој је најпосле и казала.

Она је разумела, чим је отворила уста шта ће јој казати, па и није могла издржати крај несрећне приче, већ је пала онесвешћена, мрмљајући речи: Мајко, мајко . . . . шта ме мучиш?! . . . . Где сам ја била? . . . .

Шта је знала друго да јој чини? тешила ју је и говорила: чедо моје . . . Милице . . . така је срећа наша, — е да ће нас Бог опет обрадовати, те ће оца опет повратити!

Али мајчина милостива нега брзо је из забуне предигне. И изглдала је после тога кратког али тежког сна са оним пуним суза, поводљивим очицама и тихо повијајућим се телом, као млада вишњица, што се најмањим ветрићем до земље савија, па час . . . час чека да се сломије. Дивно је тако изгледала; била је, као да је невини анђео какав с неба међу људе дошао . . . Станка ју је гладила по лицу и по коси.

Је ли, мајка, мој ће се бабо опет вратити? Запита је тихим и тужним гласом.

Јест, ћери; Бог ће дати. Он ће се вратити.

Вратиће се? . . . врати ће се отац мој. . . Мој слатки бабо. . . Шапутало је мало девојче и боја пуна наде и радости осу се по белом њеном лицу. . . —

Каралијна породица од старина била је богата и на гласу. Турци је још нису исисали.

Радојица је преко мере издашан, његова кућа била је отворена свакоме, ништа свога жалио није; сиротињу је, кад би је каква невоља натерала подпомагао чим је год више могао. У првом устанку под Кара-Ђорђем што је год имао код себе дао је, и душу би своју дао, само да земљи колико год помоћи може. Својој породици толико је оставио, колико да може поштено живити, а у гори са својим друговима задовољио би се и са најмањим. Увек би имао обичај да говори: „Старог су ми оца, мајку и прву децу — Бог да јим душу прости; дахије побили, а мени сад још једно остаје, да живим као веран насљедник прадедовог аманета и за једино дете, као отац по дужности родитељској“

Једном речи Радојица је прави Србин. Па није само његово село зањ знало, већ у свом народу чувен је био.

Станимир, што је сада у селу кнез, волео га је и поштовао као рођена брата, па је сада и Милици у место оца њена и пази је као дете своје, као јединца свога.

Дивно је момче и тај Милисав, син Станимиров. Снажан као раст, а чврст као љута стена; оштар поглед његових гра-

хорастих очију и отворено у младог срца озбиљно лице, показују ти карактер душе и времена његова. *Здрав* горски син, не покварен светом ни његовим страстима, преставља ти слику правог Србина, Србина са свим страстима српског осећања, па га је отац више него очи своје волео.

И њега се је несрећа Миличиног оца дубоко срца коснула, и кад би јој он то споменуо у разговору каквом, свагда му је она одговорила сузом благодарности и слатким али жалостним осмејком, и кадгод се је поглед ове две младе душе сукобио, увек им је у души чудне мисли рађао; он је сада као сестру пази, јер ју је њен отац на аманет оцу његову оставио, а Србин аманет као највећи завет светитељу дани поштује.

Подне је давно превалило, са Запада се вукоше црни облаци те небо као завесом застреше и крупан снег зимњим ветром вејан, већ је покривао где — где земљу и кровове. . .

Али шта је то од како се промени време као да се промени и срећа у селу? Зар се у Србији више радује снегу и зимњем ветру него и пролећнем сунцу?

Гле, како свако некуд хита, као да се на нешто спрема. На свачијем челу видиш чудне знаке исписане. Нема више оних гомилица да се пред кућним прагом разговарају, као да пропадоше у земљу.

Смрче се. . . Сатански уздах распростресе по земљи у црној густој магли. . .

У кнеза Станимира подруму вечерас је тајни састанак. Сви разборити људи скупили су се на братски договор. . .

Жижак, што гори пред светим Николом, светлуцао је, разбацајући слабу зраку на све стране.

У зачеље је сео стари поп Митар, до њега Станимир и све тако даље редом, а око њих стоји на ногама јуначна момчад.

На лицу свакога као на модрим грудма тврде стене, урезана је строга озбиљност и тврда вера. Свачије срце другојачијим куцањем куцаше; сви ћуташе, тишина пуста ноћнога покоја разпрострла се је као да је то небесни рај, у који су се свети-тељи скупили, да милостивог Бога за опроштење људских грехова моле. . . .

Стари отац Митар устаде, благослови збор, па седе, да говори: Децо и браћо моја, зафалимо сви Богу и светом Јовану,

кад нам даде, да се по старом нашем обичају сви поштени људи и прави Срби скупимо, да се саветујемо за срећу и добро нашега народа.

. . . Сви повикаше најблагодарнијим гласом: фала буди милостивом Богу и светом Јовану. . . .

Пропаст Кара-Ђорђева и несрећна хаџи-Проданова буна, нек небуде гробница нашој слободи; ми треба, ако Бог да, да је васкреснемо, она је досад сакривена била у нашем срцу; и као цветак је сузама и уздасима залевасмо, те смо је тако сачували. Турци су што који дан све гори, треба да похитамо, те да децу, жене и све што се може заклонимо, док нам нису истребили најбоље људе наше; снагу нашу; јер сад кад се Милош из Београда 'кући вратио, видели су и осетили су, да се је раја нешто много усколебала као какав рој у кошници, и да слободније Турчину у очи погледа, па ће се потрудити, да што брже у вилајет изађу, те да своје гвоздене ланце боље затегну.

Ми треба сада само да се спремамо и да се чувамо. А и време је томе; јер

зима мало по мало па ће отићи а пролеће и Ђурђевдан Бог зна шта ће нам донети. Фала Богу, господара и војводу већ имамо. Милош Обреновић србин је и душом и срцем, — разборит и паметан; народ је сав у њега очи упр'о, гледа га као, сву жељу своју. Само треба да се као браћа слажемо и да његове заповести сви слушамо. Сви заповедници и госпо дари бити не можемо, већ само један. И Бог је рекао, један да заповеда а сви други да слушају.

О пролећу ће се устанак поздраво започети, па зато сваки треба оружје да у потаји спрема... Ово се овако трпети не може: Наше цркве и манастире Турци пале, пљачкају, свецима очи избадају; калуђере и најбоље људе срамоте и на коље набијају, децу нашу са сиса из наручија јадних мајки трзају те на нож из висине дочекују, девојке отимљу; Србин што посије, пожање, упласти, то Турчин покупи, ми радимо и кулучимо те душманина ранимо, да нам господари, свој труд и своје муке неможемо да уживамо, наш народ што који дан све већма пропада. Па докле ћемо ми, браћо, овако ропском душом и животињским стрпљењем гледати и трпити?

Ако нећемо да будемо људи а ми дај да се одречемо овог облика, па да идемо у шуму, да међу зверовима бољег живота тражимо! А ако желимо, да људи останемо, а ми шта гледамо ланце турске на вратовима нашим? Зар нас није срамота да се зовемо Срби? Стид буди потомке Душанове и Обилићеве! Бреме, браћо, већ иде, па или сви јуначки да изгинемо или срамно да неживимо.

Беседник сутра и уздахну . . . а раздрагана браћа са разпаљеним срцем светих речи повика: оћемо, да се боримо на живот и смрт, за част и слободу имена српског и за свету веру хришћанску . . . а отац Митар опет започе.

Јутрос баш у зору долазио је један човек и донео је поздрав од Милоша свом селу на кнеза Станимира, да се купи новаца, да би се могло оружја и барута набављати; па зато ја велим, браћо, да дајемо, што више можемо, да ништа за опште не жалимо, треба срце и душу да отворимо, — туђину не дајемо, но опет свом човеку, који се о свима стара! . .

Сви повичу радосно: да ћемо срце и душу! и овај завет утврдише тврдом вером слатким пољубцем и братским загрљајем.

Стари попа наслони се на сто да мало одпочине, задовољно гладећи меку белу браду, што је у срцу браће и деце своје божанствену искру слободе подпирио, кад кнез Станимир устаде и проговори: Фала ти, оче Митре, на дивној беседи твојој, ми те поштујемо и слушаћемо те као оца свога, а нама, браћо, још једино остаје, да се старамо, те да нашег најбољег човека, нашег четника харамбашу Радојицу из тавнице избавимо, потребова ће нам скоро срце и мишица његова. . . .

Разпламћени момци и сви повикаше: очемо, очемо! Живео Каралија, наш ,унички четовођа! . . .

Милисав, син Станимиров, стајаше дотле на страни међ својом дружином жељно нешто изчекујући, а сад чујући речи оца његова свану му пред очима, пролети га језа и кроз силно куцајуће срце у жиле му продре жестока ватрена крвь.

У вики „живео“ као какав лав јурну кроз гомилу момака, изађе на среду и у часу о јатаган као усијано гвожђе или као гујевита муња поноћи црне, у висини фијукаше, па проговори: очеви наши, синови ваши жељни крви турске, не могу мла-

ђаном срцу и ватреној крви да одоле, па су готови, да свако најтеже предузеће изврше, . . . Јека од гусала уз јуначку песму од слободе напунила је поносом славног имена српског наше младе груди и научила нас је како се отимље слобода и сужно робље из синџира тежких тавница турских. . . .

Младић за час по румени у лицу као млада девојка, спусти велике очи доле и увуче јатаган у корице, па се онда окрене оцу:

А ти, бабо, прости сину своме ако те је чиме увредио. Мене је Бог изабрао и определио, да ја будем избавитељ врсног Радојице оца Миличиног а и њој сам самој то обећао . . . Још од оног жалосног вечера, кад сам чуо да су га Турци одвели, чудну се слутња у мојим грудма гаји, све ми се чини, да ћу га јамоћи избавити. Благословите нас оче и ви часне старине у име нашег срећног предузећа.

Раздражена момчад викала је: допустите, допустите, оћемо да идемо!

Кнезу Сманимиру на ино се неможе, срамота га је да сина свога пред оноликим светом одвраћа, жао му беше свога

једница, али га брзо прежали, одобри и сви викнуше: нека вам је срећно, пођите у име божије.

И сад се опет братски сви изгрлише и изљубише.

Састанак се сврши; — и већ су се кућама разилазили. Погдекоја капситне кишице са спуштеног облака мрке ноћи, росила је, те је излазеће благосиљала као смирене богомољце у мрачној цркви при ноћном бденију, свештеник ситним босијоком. . . .

Поноћ је давно превалила, петли су певали у велико.

Милисав тек онда леже, али сан не иде му на очи, сав у жељама и мислима гори. Иза зоре устаде, очисти оружије и спреми се за пут.

Једва дочека да се боље расване, па да оде код Милице. Свега је нешто гонило. Нађе је на чардаку на њеном обичном месту.

Девојка му лепо Бога привати, али га није дочекала са онаковом радошћу каку је он помишљао.

Била је нешто жалосна, очи су јој пу-

не суза, морала је штогод плакати, али је опет од момка жељно речи изчекивала.

Ја данас у име Бога полазим са дружином мојом да испуним завет, који сам теби и своме селу обећао, па јел' да ћеш се, Милице, јако онда обрадовати, кад оца слободна видиш? Па зар нећеш онда у радости плакајући твога Милисава више но икада волети.

Девојка издигне полагано главу те згаснутим очима погледа момка, па умиљатим гласом проговори: о Миливаве, ја незнам шта да ти кажем. . . .

Како Милице, зар ти не мариш да оца избављена видиш?

Та ко, брате, може желети више добра моме оцу од мене? Али боим се да не буде племенити труд твој у залуд. Мој је отац за нас можда за навек изгубљен. Неће смети душмани њега тако дуго у тамници држати, већ су гледали, да га што брже са овог света уклоне, јер им је страшан са живом главом на рамену! и очице њене напунише се сузама, она их убрише па продужи:

А ти, браца, не мој нећи . . . молим те. Све је већ касно . . . . Бојим се изгуби-

ћеш лудо главу своју, па се страшним проклетства што учини то рад оца мога.

Ох лепа сестро, не говори ми тако више тако ти љубави наше. С таким речима срце ми раздиреш. Не бих ти се сада вратио и од намере своје одустао, ма знао сутра погинути. — Зар ти волеш видети твога Милисава да живи без части и имена као кукавица? Који Србин још може завет погазити? . . .

Чудна ми је, Милисаве, у грудима смутња, јер кад ми тако о избављењу мога баба зборишь, има нешто у јадним грудма овим што ми каже, да ће се мој отац избавити, а опет нешто што не могу речима да ти искажем, но само осећам, тако је тежко, да кад би та у твоје срце пресадити могла, онда би тек осетно. . .

Затим умуче, лако пребледе па се занесе. Милисав се уплаши кад је угледа овако, па хтеде да је предржи, а она нехотице наслони главу на јуначке груди младићеве.

У то и чета оружана и опремљена дође пред чардак . . . Милисав се једва тргже из заноса, па кад се поздрави са дружином, а оно и отац му са Миличином мајком дође да се опросте. . . . 15*

Сирота Станка загрли га, и прорицаше му неким необичним гласом: избавитељу мој; жив ми и срећан био!

И већ за мало, па је сво село чету и четовођу са жељним погледом пратило.

Отац је благосиљао сина а две сузе што му у очима трептаху, молиле су Бога, да му га са побром срећно дома врати.

А сунце жарко кроз продртину облака, провириваше, те јих и оно са зрацима милости своје поздрављаше.

3.

У дивној соби пуној источне арапске красоте седи Осман-бег на високом од свиле златом преткану шиљтету, уз црну кафу на дугачки цибук сласт еницејке бошче уживајући. . . На једном крају опет дими се тамјан, што свуда онај лепи мирис распростире, — па изгледа тако као на земном рају турских страсти други пророк.

До њега с' леве стране но доле мало седи његов највећи љубимац Мехмед-ага; али неговори му ништа, но само ћути; — а несме ни да га теши ни да га вређа; јер он је прави турчин, па здраво поштује

оно, што је Мухамед у корану казао: најпре стари нек говори па онда млађи.

Осман је све једнако замишљен, велике су му муке срце обузеле, то се види на његовом лицу што се сваки час мења; немим погледима гледа за вијућим се по персијским ћилимима димом, па би му мисли као оркан лаке облаке по пустоме небу водило, те би се тек тако у заносу као од опијајућег хаџиша утешио и заборавио.

Је ли весео или срдит осетио би одма харем и све коначке слуге, а верни му сејмени и гавази те крвопије јадне раје, читају с лица срце његово и одма би могли разумети оће ли јих у вилајет у тосте скоро раји послати или неће? Па ако што спазе, сместа би се као гладни пси, што пред глад урличу разилазили у чаћаве кафане, те да срчући кафу или слушајући циганско дахире, зборе о лепим ћаурским ћсвојкама и о пљачки што ће је уживати, када раји у походе дођу.

Велики оца стари хаџи-Ахмет не може да гледа Турчина невесела и бадава наоружана јер је он правоверни турчин, па да може одлетео би цару над царевима, великом падишаху у Стамбол, те да му улије

правоверне речи из корана у главу његову, да све освоји и исече, што се пророку не клања, и једнако учи молитве, гледа да учини Османа *правим* Турчином али сам му у очи речи проговорити не сме, јер се боји сабље силнога бега.

А богме и противити се вољи муселимовој није лако. Нема тога турчина који би му оштро и у очи погледао, а камо ли да му нешто рекне, што би против његове воље било; таки би одма ишао у најдубљу рупу црног џенета, јер је чудноват човек тај Осман. Црне очи као у итре газеле велике су као анадолски филџани, мрка брада а дуги као свила бркови на меком и белом лицу кажу ти, да је то син Ђурђијанке из каког цариградског харема; али поглед пострељујућих очију очију под црним састављеним обрвама и велико с' дугачким пругама намрштено чело опет ти сведоче, да је то силни ага, потурчени син каке старе породице српске. Његов високи стас са широким плећима, велики ћурак над плавим и дугачким димијама на којима је вазда димишћија висила, представљају ти човека силна, рођена за господара који хоће да све бива по

његовој вољи, да му је свето, што он каже и заповеди.

Слава и част међ правовернима и бобатсво, које из целе нахије сиса, мало му је; оће да има још више; што намисли мора имати па куд пукло да пукло.

У жељи богат потурчењак безграничан је, а у уживању душевном и телесном отвара му се море источних страсти, које њиме овладају и тако му силно о душу бију, да му је лице огледало срца и душе његове. . . .

Сад баш досрка кафу, а звека филцана о гвоздену таблу трже га из заноса, окрену се и погледа: Сунце веће скупљаше зраке, као мати разтурену децу своју, тихо спуштајући се у дубоко крило ноћног покоја.

Нешто га штрецну у срцу кад у сунце погледа, па проговори: срце ми силно бије а уши ми потмулим јеком звоне, мора ћу неке гласове чути. . . . Мехмед га погледа, махну главом а ништа не рече.

—

У сами сунчев залазак сјаха један човек пред муселимов конак са пенама попанутог и до пола трбуха блатом упрсканог коња.

Дуге димлије, везане уши белом мара-

мом и изплетену кожну камџију у руци кад видиш, знаћеш одма да је то татарин.

Харемске слуге и многа светина око њега се на мах стече, жељно питајући шта је и одкуда је. Он неговораше ништа, само ћуташе; јер је у корану најгрозније место у џенету ономе опредељено који би тајну заповест изневерио. . . . Радознали сејмени и тавази облизиваше се као верни пси пред лов или као гладни курјаци, што кад опазе овцу из далека оштре зубе и урлају, певајући самртну песму јадном живинчету, па одскакаше у кафане са раздраганим срцем да срећно вече добивеног гласа проведу, надајући се душу своју леденим ћаурским шербетом засладити.

Татарин преда коња да се вада, па заиште да се у конак пусти.

Један сејменин изађе, те га одведе. . . Ропски се поклони челом под додирнув, па се исправи и хтеде да проговори но се брзо заустави, кад виде да у соби има још неко.

Муселим му мрдне главом, као да му хтеде казати, да се не боји, а он почне: Ево ти долећех као тица на лаким крилима, да ти кажем, да се је раја на ново окре-

нула, лице је на сваком живље и слободније, дању нигде младога човека невидиш, ноћу као вештице све оживе и некуд у гомилицама тумарају, све се нешто спрема нечему се нада; хајдуци су се јако умножили, па излазе на царске друмове и не дају поштеним трговцима турским путовати. У Перивојима мало и сам непогибох. Чини и помажи, како год боље знаш, ја ћу те слушати.

Осман гледаше да своју забуну сакрије, љутито му рече, да иде у Београд паши и све то да јави. Татарин се поклони и оде...

Као млада лавица кад јој први пород мале штенце отму, разјарено скочи са дивана и по соби тамо амо стаде одати, стрељајућим очима и закрвављеним од једа устима чисто је сиштао од љутине као змија присојкиња, шкргутао је зубима и уватив окорелом десницом балчак димишћије, дерао се: „Ох рајо, крвничко колено, зар још неси заборавила ономадашњицу? Али, чекај, то последњи пут главу издижеш... Перивојани, два пут три сам вам у крвавим походама био, два пут су вам мајке у кућама на огњишту кукале, али трећи пут. . . трећи пут ћу вас походити

са страшним судом, да вам грешна дела смрћу пресудим; чекајте само, гласника вам оставити нећу!...

Ктеде још нешто рећи, али наједанпут побледе, умуче, па се стропошта онесвештен на под.

Је ли то због велике љутине било, или се је у Перивоју чега сетио, што је негда својим очима видио и за које је дотле у нади живео, те га је тако дирнуло?

Мехмед-ага брзо на ноге скочи, донесе ибрик ладне воде, те га покропи по лицу и грудима говорећи: „Алах с' тобом, мили Османе, вољи твојој све се покорити мора.“

Мусељим се придиже и устаде незнајући шта би у радосном часу, полако седе, па поче ћотмулим гласом: „Ох, ћаурко, што те проклети Турчин видох. Једним и ако преплашеним погледом задрма срцем мојим, као вештица чинима чаровним; очима својима учини ми, те престах правим Турчином, јер и рају пред очима гледати могу. Али нека, Алах тако ће! па се опет стресе, зар се уплаши шта у бунилу рече.

Мехмед не говораше ништа, . . . очи му ватром крешу, срце му је загрчано, као

да га је ко змијским једом напунио. Премишљаше свакојаке мисли. Али сада ћутање више да трпи неможе, већ плану од љутине, скочи на ноге, па загрли Османа колена, молећи: пусти мене сада, а ти само седи и уживај, а ја ћу са крви ћаурске заједнелом сабљом сву твоју нахију умирити, довешћу пљена и најдраже што ти је!

Осман ћуташе, само га погледа и махну главом. - . . На лицу му се издаваше велико осећање и борба душевна, срце му је љутином и радошћу узкипело, а укочени поглед губљаше се на великом персијском ћилиму, као да се је забављао шарама људских страсти, што беху на њему тако дивно изцртане: пред њим стоји вечност у невидимом зраку, тридесет и пет пролећа његових свануше му пред очима; сав живот земни и људску срећу у магли пред собом мери и прегледа.

Тргну се из заноса, протрља очи као после тежког сна, већ је био наумио, зашто се досада толико душом и срцем мучно, па погледа у наоколо охолим и ладним погледом, метне руку на раме Мех меду: десна руко моја, још напред силним куцањем мени је срце казало, шта ће по-

сле бити, и погодило је. Још за мало па ће се пред нама просипати благо и пљачка од бесне раје, а ја ћу љубити цуру, каку још доселе никакав султан није имао; рају ћу сада сатрти, како јој неће скоро на ум пасти, да главе издиже. . . .

Ага једва дочека, да доврши, па одсудним гласом реч му привати: јест Османе, мили господару, све ће то тако бити, Алах је добар; само ону гују не држи у тавници, јер ти лако може из шака измиљети, или га смакни или паши у Београд води, да га падишаху он на поклон пошље.

Муселим махну главом, као да му рећи хтеде још томе није време; и погледа у земљу, па се окрену те отвори прозор.

Лак али чист пољски ваздух прохлађиваше му зажарено лице и раздрљене груди, пустио је очи у безмерну даљину, као да, се је трудио нешто погледима прогутати, а жељама и мислима у бунцању дао се је на вољу: ох, како ветар слатки мирис отуда доноси, њеним љубавним дахом душа ми се већ топи . . . Сад му падне на памет отац њен, па га нека чудновата језа свега обузме. . . .

Нема тога ништа, што неби он њојзи за хатар учиннио, али овде . . . само неможе ништа!

И сад тек као да се сети, те се окрену, да Мехмеду одговори: ко је мало пре сумњајући се прећутао: Ја хтедо Радојицу ћаурског хајдука ослободити црна тамновања, а то све за љубав ћери његове, и мал то неучиних, кад као да ме нешто удари са стране, ја се тргох, и учини ми се, да гледам пред собом Алаховог анђела са теразијама и ватреним мачем, па на мах ми се памет преврну, и намислих, да се хајдук сутра зором у Београд води, јер кад не би то учиннио, први до последњег Турчина проклињали би ме, Алах би ми душу ценетским халама и гујама у дружину послао . . . Ћаја-паша да није био лаком за новцем, што је Милоша кући на веру одпустио, неби данас Турчин стрепио проћи царским друмом, не би се раја похасила, па не би ни ја ни никојн верни морао викати: бег Милош, коца и кнез, већ хајдук ил рајетин, што пред Турчином по прашини пузи . . . Ти ћеш сутра гледати, да се изврши, што сам ја заповедио!

Мехмед га заφалним очима погледа и смерно се поклони вољи његовој, па оде из собе; ништа не рече, а и није ни смео, јер је знао с каком је грчином и једом то изговорио, знао је, да му је из душевне борбе изишло; задовољан је био и сатим, да се је све по његовој ћуди испунило.

Осман уста с дивана и стаде одати, е да би му се мало раздрагано срце и суморна глава умирила. И гле чуда, суровом Турчину наводни се око, и две као грашке крупне сузе доле се откотрљаше.. страсно срце чини га зар меким а строга воља разума суровим.

Ноћ је увелико а у харем свој не може да иде. . . . Дебео један облак заклони месец у тавна недра своја, и црн се мрак на земљу као гроб навуче . . . На другој страни неба звезде су чудновато кроз густу помрчину светлуцале и трептале, као да су се хтеле сравнити са срцем Муселимовим, а он не смејаше сада у њи погледати, занео се је у одању, гледајући шарене слике по тлима растурене од светлости жишка што у соби на једном банку жмиркаше.

Али шта у једанпут издиже оборену главу и окрену се на ону страну, где неки глас чу, . . . као да нешто слуша?

Пуче пушка, друга и трећа; трже се, чудећи се, шта то може бити? . . . И да је ко тад код њега био, видео би му на лицу беснило и страх.

Увати се за сабљу и хтеде поћи, да види, . , . шта је? али се врата пред њиме с великом лупом нагло отворише, и кад виде Мехмеда задуваног с голом у руци сабљом где уђе, упрепасти се: „Хајдуци, господару, ударили су изненада на твоју тавницу и запалили је, пљачкају, где што нађу, сејмене и буљубаше твоје немилице секу, . . . помоћ, помоћ, што брже знаш, да поватамо ђаурске псе!

Не дочека га ни да све изговори, већ на мах несуче димишћију, те јурну с њиме на поље да сакупе растеране Турке . . .

Тавница је већ била у пола срушена, а мали се конак тек запалио.

Велике греде падале су на земљу, а огарци од упаљених дасака одлетали су у висину као усијана ђулета великих лубарда.

Пушке су једно за другом цуцале; чудновато и страшно пробијајући глас

њихов у пустој ноћној тишини одлегаше се.

Осман и Мехмед, као бесни курјаци трчећи по чопору оваца, викали су: около . . . опколи . . . Ни кога жива не пуштај!

Јест, ал јуначки синови горски, као муње на небу у једанпут искрснуше, тавницу провалише, свога харамбашу избавише, и ено јих сада где се у гори одмарају, и љубећи се чутуром руменике за срећу и јуначко здравље питају се. . .

И зора већ почела је бељети а први сунчеви зраци управљени на поколѣ, гледали су изгорео конак, провaљену тавницу и петнајест мртвих сејмена муселимови. . .

Једна раја крушевачка незнаде ни шта би у часу. Са окамењеним срцем и смрзнутом крви гледала је Турке, душмане своје; душу је већ Богу препоручила, па ће претрпети шта је постигне.

Силество Турака жена и деце, стараца начетило се, те гледа развале и побијене верне, браћу њихову. Груди су им се стесњавале, кожа се јежила и уздисаху из све душе... мушкима су се руке грчевито стискивале, зубима су шкргутали и ухвативши се за грло јатагана, нехотице су им

се закрвављене очи на страну отимале, те би курјачијим погледом пролазећу рају као на јагањце гледали... Јер реч само, па би се на мах у ћаурском краю стекли, да браћу своју свете.

И разилазили су се, дали с' већом и црњом осветом у грудима...

.....Муселим седи, сав од пете до главе оружан, као да ће сад на мејдан. Чело је натуштено, као црни облак у ноћи ведро небо; у глави му се рву мисли, што живот и смрт носе.

До њега седи Мехмед, а после Ибро и тако све даље редом саме аге и газије; не пушаше нико, јер сад је сваки дошао, да реч и заповјед чује..„

Осман се сагне, па сваког озбиљним погледом по реду погледа, па онда пљесне руку о руку за знак, да се пази, шта ће да говори.

Све сад упре очи у њега, а он поглади црну браду па почне: јуначке аге и газије, раја је наша опет њушку из прашине изрила, те се у хајдуке одмеће, мирним Турцима неда путем пролазити, веру нашу грде, пророка псују, цара нашег за господара непоштују, е тако ми турске вере

ово се трпети неможе. Алах је рекао да им ми судимо, па и хоћемо вала!

Међу Турцима се оспе радостан жагор и врева, — сви повичу: Алах је рекао и коран каже, треба казнити невернике! . . .

Муселим заповедаше: ти ћеш Мехмеде ићи пут Радоваца, покупићеш оружје, растераћеш хајдуке и довешћеш све мало боље робље.... И тако свима осим Ибра по нешто одреди а и себи да свуда иде...

Сви се сад поклонише до земље, и одоше, да се спремају, јер им ваља брзо полазити. Сејмени и голаћи не могу да чекају.

Сам буљубаша Ибро остаде, њему ништа није заказато... Муселим му метне једну руку на прса а другом га лако удари по рамену и рече му: највернији међу вернима, ти знаш, ашта сам тебе самога заустављо, ти познајеш мене и срце моје а и знаш без шта ја немогу живети; иди у Перивоје, те гледај, да увребаш Милицу, ону лепу цуру хајдучку, па је одведи Мехмеду у Радовце, а ја ћу после тамо доћи, те ћу је без страха од хајдука овамо довести.... И још му каза, да им поручи, да више конака спреме, јер ће и он тамо доћи.... Ибро се поклони, ништа

не хтеде више питати, и радујући се богатом лову и пљачки... оде, да се спрема.

4.

Трећи је дан како је Милисав с четом у Крушевац отишао.

Милица седи на дивани, дала се је на вољу мислима и жељама тужно пуштајући погледе у поље дугом низбрдицом.... Маште и наде, што јој се тако лепо пред очима у буновној глави рву, љуто су је сваки час варале, и мамећи јој женско срце да радосније куца, у већу би је жалост обаљивали, и сад тако очајаничка чезња срца и подгризаюћа сумња, да неће ни избавитеља му видети, спопала би је.... лице јој је бледо и жалосно, очи су јој мутне, као да десет дана није спавала, сузе на образу и уздах из груди најчешћи су гости њени. — Три ова дана учинила су јој се три године.

Чекање страшна је реч за младо-страсно срце, а чекање са сумњивошћу и са срећом судбе скопчано, страшна је пресуда лепим надама бурне душе човечије.

И она је то све сад радо и без икакве жалбе сносила, хтела је да у жалости са

својим срцем живи, говорила је у себи: кад њи не могу да видим на што ми живот! . . .

Мајка је то видела, и све је добро познала шта јој ћерку мори, — и њу то исто мучи, па јој није вајде ништа говорити, јер помоћи не може, — утехе радим би јој срцем дала, али утеха жалосној души са болнога срца, јесте као слабо дете, што болесне матере рану сиса, те да после већом а истом болешћу болује; само јој је Бога у помоћ звала.... Од другог кога своме осећању равног ништа није хтела тражити. Страшимира, премда је знала и тврдо уверена била, да њу и дете јој пази и ништа од својих не одваја, радо се је, али да он то неприметн, клонила, јер је знала, да је она узрок, што је Милисав момак налетан и плаховит, онако у жестини међ Турке отишао, па се је бојала, њеним ће ликом побунити још већма жалостиво срце родитељево.

Станимир је био невесео и прежалостан као и сво доба његово што је, — али он не жали једнога сина, већ цели народ српски, жали тужну сиротињу, што се сад које куда пребија, а која незна,

шта је може још горе у часу снаћи... Свог сина он воли више него очи своје, и моли Бога вазда, да му га сачува и да срећно намеру своју изврши, али опет помишља: најпосле, како Бог да!... Због њега према ником се није у љубави поколебао, — Милицу и Станку пази као своје укућане; јер он је Србин, што само слободу и људско достојанство љуби, и воле их више, но икако земно благо, — њему је мило било видети, да му и син иста осећања и жеље гаји...

Сељаци су га поштовали као оца и мајку своју, и кад би који каку нужду имао, долазили су код њега, те би га за савет питали, а он би јих, као добри учитељ, својим благим и лечећим речима учио и увек им је надежду на Бога препоручивао; једном речи он се је за све старао....

И данашњи га је дан одвећ брижна затекао. Уморен, дошао је кући, те седе на ниску клупицу крај ватре, да дркћеће срце под презеблим грудима јаром пламена загреје. Загледао се је у ватру, као грешник, који хоће грехове да исповеда. У мислима чућаше се, што се јутрос кад му је Ибро долазио, па казао, да ће Мусе-

лим доћи, није и више задржао, него је одма некуд отишао, и мучно је да се томе узрок нађе. Помисли најпосле, да се је и Турчин према раји смиловао и сажалио, те је отишао; али срце му опет каже: не мења лако Ибрахим буљубаша ћуд, курјак је он, што кад међ јато јагањаца уђе, не излази лако без богата плена.

Напослетку устаде и изиђе пред врата, да види.... које је доба. Позна по сунцу, што се сваки час кроз продртину облака помаљаше, да је подне одавно прошло, па му је зато ваљало ићи, гди је наумио.

С њим пође и Станка а Милицу кад угледа на чардаку тужну и замишљену, ненеобичо га нешто у срцу текну.

—

Све су се мушке главе у сеоску кућу на заказано место скупиле; мало ко да је остао. Ту је и отац Митар поп из цркве радовачке...

Пред кућом а све у малим гомилицама седели су на клупама или са скрштеним ногама на тврдој земљи, са које је снег био одавно окопнио, шапћући један дру-

гом о војводи Милошу и о Мехмеду, што је баш јутрос пут Радовца пошао.

Мало ниже од људи у ћошку крај плота седе жене са већом или још мањом на сиси децом. Невоља и стрепња натерала је, њих да куће своје оставе, те да о турским насиљама и о побијенима својима зборе. Скоро половина било их је убрађено црним убрадачима, а сваком на лицу издавала се је жалост, јер мајка је жалила свога заробљеног и убијеног сина, љуба верна јој господара а сестра брата од заклетве.

Сад све укочище очи жељним погледом у људе, који су се у једну гомилу стекли били, а то баш кнез Станимир казиваше им, како му је јутрос гласник из Крушевца долазио и казао, да ће Муселим сутра на конак доћи, и да је поручио, да му се сво оружје, како год ко буде имао изда.

У часу наста немир и комешање. Страх и црна слутња, што мисли и предсказивања срца црњим од гроба, црњим од сваке ноћи, црњим од среће њихове чини, завлада свачијом душом.

Знали су већ шта их чека, а и знали

су, да Муселим то недолази ради шетње или ради куплења оружија, јер се је он, кад је последњи пут у селу био уверио, да оружја више у никога нема, него он то долази сад, да о њиховој глави ради, па су се већ за живот свој и својих старали.

А је су ли смели чекати страшне госте своје? На то им је узмућена душа њихова могла одговорити, јер Муселим никад није долазио а да коју кућу не осрамоти. Па који би Србин то могао трпети? који би чекао, да му душманин кућу црни и ружи?... Сваки би прво живот дао, и тек онда, преко мртвих телеса допустио би, да се гадна жеља врши....

Лице, тај највећи сведок душе човечије износи ти на видик дух и борбе срца њихова. Груди су им биле као тврда стена, коју узколебано море, вековима бијући круни, док је не скруни, да се у морску пропаст стропошта, а невеселе очи под намргођеним обрвама на натуштеном челу, шибале су с краја на крај као мућа, и где су запеле, онде је пресуда на живот и смрт, онде је пуцао гром. У очајању су и огорчењу највећем, јер први мученици

још сада ваља да се старају за срећу и и живот деце и земље њихове.

И сад се опет роди велика узбуђеност примише савет поп Митров и Станимиров, да сваки старешина у кући што пре више својих може да склони у горске земунице и Турцима ако оће, по каку оклепану кузтуру да остави.

И већ су се разилазили, гредом вичући: оћемо у гору, тамо су браћа наша Радоица и Милисав! Жене за њима као душа за телама својим иђаху, плачући, мала деца изтрзала су им се из наручја и и пружајући ручице мале за очевима својим, као да су и она нешто осећала, вриштала су.... Па како је тешко чути сада овако нејаки али жалосно продирући глас дечији! И небу се је сажалило, те је својом густом росном сузом заплакало....

У часу сво село оживе, као да се спрема цркви на свечаност какву; али је ова сад спрема жалостива, јер је за растанак намењена.

... Смркавало се је и Станнимир тек дође кући....

Али шта код куће затече?!... Станка Радојичина лежи на сред куће онесвешће-

на, око ње трчи Даница, жена његова, посипа је водом и себи је повраћа.

Кад му стари слуга Бошко, каза, да су Турци Милицу, прежајући је из шуме, у баштн уватили и одвели са собом, и да су они у помоћ трчали, ал је било касно, — мал се не онесвести, пролеће му испред очију светлац, као муња преко натуштена неба, увело лице и чело набере му се борама очајничким, а мутно око, отишав небу, створитељу светова, проклињало је живот, срећу, дан и све, и подбочив тешку убијену главу на увелу руку, говораше: је ли се несрећа заклела, да ме за навек гони?... Милице чедо моје, зар ми и тебе турски погани ћејфови прождреше?... Помисли опет на потеру, ал је већ касно; сад се сети Ибра, што јутрос нако одма некуд оде, па из дубљине уздану.

Међутим је Станка мало себи дошла,... у часу — па како се јако променула; испрва јој беше боље, али мало после све горе и горе.... Наједанпут поцрвени, па онда опет као крпа пребледи, и из слабих груди зачу се умирајући глас; Милице...

Милисаве... Радојицо... где сте? па издане.“

Сви повичу, Бог да јој душу прости, прићу те је целивају, па бризну плакати.

Станимир је стојао, гледајући као укочен на једно место. Његово се срце скаменило, јер не могаше ни плакати ни жалост осећати, реч му беше овај несрећни час одузео.

Даница му са другима остаде крај мртваца, а њега одзваше пред кућу.... Не удали се ни педесет корачаји од куће а њега загрли једно ватрено момче.... Одма ако и у мраку позна Милисављева друга Љубишу Милићева сина, па га ладним својим устима пољуби, али му се ничим непоказа обрадован.

Кад му овај рече: да су избавили Радојицу из тавнице, па у Темнићу сада се налазе, него га је и Радојица и Милисав поздравио, да одма и он са свом четом тамо иде, јер Муселим иде у потеру за хајдуцима, — Станимир се сав стресе, душа му се узколеба, али се у лицу непромени ништа.

Је ли то због великог страха од Тура-

ка или се није баш тако зарадовао, што је и пре тај глас чуо?...

Као нем стајаше, те мртвим погледима гледаше лице човечије пред њим; јер кад се у човеку нестална живота и бурне душе после дуготрајне жалости и очајавања појави нека искра радости, а он то све, па ма како срећно било, гледа у неком чисто занешеном стању као благи растапајући мелем за душу његову, и претрљав их тихим гласом преко шкрбих зуби, ваља их срцу, у ризницу туге, сладости и радости.

Младић се чуђаше, шта је кнезу Станимиру! У часу много којешта чудновато пролети му кроз главу.... Страшио се и помислити, да је могао Радоицу и Милисава највећу наду живота његова заборавити; али кад му потом рече, шта се је догодило, јурну као поманан и чисто одлете путићем од куда је и дошао....

... Станку су били опремили и већ је из куће изнели! На гробу је сви целивају па је лепо саране....

Поноћ је била превалила, мрак је био велики; на небу се не виђаху звезде... Како је била пуста ова ноћ!

Па погледај сада, Србине, бистрим

оком твојим свуда по селу! Какве то беле сенке видиш, што тако у глуво доба журно некуд тумарају? Је су ли то какве паклене силе, које у поноћ на земљу силазе, да сатанско коло одиграју, и да успавану земљу у још боље ланце стегну, ил је то цвет од људи, што сад у невољи огњиште своје оставља?!

А тихи ветрић, очајничким уздасима, по улицама малог сеоца подигнут, прошапутаће ти: То је раја!...

Станимир је своје напред послао у земунице, а и сам се је најпосле с тешким срцем разтао. При полазку чудан је понос у души својој осећао, јер је онда тек помишљао на слободу отачбине своје.

У Перивоју сад су сами седи дедови, бабе и тешка сиротиња, што је до голе душе оглобљена, која није хтела кућу своју и онако при последњем часу да остави, већ су радо чекали све, шта јих постигне...

Зора је давно сванула; па зар није ништа другчије но други пут?... Гле, само мало другојачије на земљу погледа, — зар се чуди тишини рајској, што из мале сеоске вреве тако брзо иста.

Пред подне укаже се у широком пољу једна велика гомила људи на коњима, још су далеко, па се невиде, ко су ни шта су!.,. Мало по мало па већ ето јих у само село, а то беше Муселим са педесет сејмена и гаваза...

Пред сеоском кућом већ се гордо са коња скидају, мислећи још одма страх и земљи задати.

Један старац приступи, да муселимова коња привати, кад се овај на њега обрецну: „Оклепино стара, ти си вредан да ми коња приваташ! Камо кнез, камо друга раја?

Јадни старац климаше главом са скрштеним на прсима рукама... Муселим се досети, шта је. И сад би чуда начинио, да га један гаваз, што баш сад из пљачке дође, не одведе нешто на страну...

А шта ли му то тако журно казиваше?...

До раје се доносаше глас: Ибро... цура Каралијина...

Па гле како се промени у лицу... Једва дочека, да му све изговори, па одма заповеди, да се иде Мехмеду...

Раја се чуђаше, и немогаше ничега да се сети...

5.

Ускршњи је пост већ одавно настао, а то је право пролећње време; но по планинама и брдима снег се још није отопио, већ све више земљу навејава. Али опет горо Темнику ти пуста ниси.

У теби не чује се жалосна песма тица, што им глас у небо пробија, већ у теби соко кликће, јер му твоји висови и кршеви, који су се тако јуначки небу извили, кажу слободно станиште; ти ниси без вила стари јуначких посестрима, њима је у теби невидима кућа њихова; ти гајиш са твојим узаним кланцима, сладким твојим задајем цвећем од слободе груди јунакове поносом и срчаношћу, и улеваш му оне божанствене наде, што му душу онако силно уздижу; не даш му да се његова памет кужном болести зарази, већ га оштриш и будиш му из сна и дремежа буром душевном силом успаване грудн његове.

Твоје брдо и обли брежчић горском сину јесте као мајчина сиса малом детету, твоје пећине и узани кланци њему су једино слободно склониште људско на беломе свету, — које му је Бог под великим

сводом небеским оставио... Ти си добра мајка, добри домаћин, који гоњене и тлачене прима, те у недра своја крије, брижно чувајући га од сваке невоље и напасти; — у теби све је слободна срца и ведра јуначка чела, све ужива прву божију милост!

...Па гле како у клисури иза оне повелике стене ватра гори, гле, како је весела, са својим искрицама и варницама чисто се шали! Дим иде небу као мирис из свете кадијонице, која на часној трапези гори, те молитвом занешене људе светим дахом напаја. Око ватре седе горски синови — хајдуци.

Мрки брци са севајућим очима и мале пушке као две мале гује око јатагана у пасу заденута са дугим џевердаром на чврстом колену кажу ти да су то дични синови српски, који су огњишта своја оставили, да у гори у слободи живе...

Душа им је бурна и узнемирена као уздржано море на великој бури, али опет лице им је слободно и отворено, на њему се велике мисли огледају, — јер дишу ваздухом Темнића...

То је чета Каралијна. Радојица и Ста-

нимир гледају се као два у младости изгубљена брата, не могу очи и погледе жељне још једно од другог да одвоје. Кад су се састали грлењу и љубљењу са братским питањем за здравље није било краја; одма су јаде своје причали, а после им је немо гледање осећање душевно надокнађавало.

Милисав осећа се радостан, што је свој јуначки посао свршио, а Радоица гледа му оца, де му душом својом благодари . . .

Мало даље од њих горе друга ватра, и око ове седи момчад као жива ватра, тек што су јим наусница пробиле, чисте оружје али не говоре ништа. Тишина је као у сред ноћи.

Небо се је било натуштило црним облацима, рекао бы, сад ће сузе прокапати.

Ветар је од запада звиждао, те је модри пламен горуће ватре по околу разтеривао и јуначку крв у жилама подгревао.

Харамбаша је врло неспокојан, на грудима му терет од великих брига стоји као камен, верну љубу своју готово је и прежалио, али дете једино неће моћи никад . . . Шушне л кака грана о гранчицу или нешто у шеварку, на мах би се тргао, те

би пустивши велике очи низ грдну стрмен гледао тако са висине — као из звезда на небу — слободним али презирућим погледом на ништави свет земни, и донесе ли ветар уву његовом каки не мио звук, одма помисли, то душмани јадну рају вијају, онда ватрено у цевердар и црну земљу погледа, па дубоко уздахне...

А Милисав кад види њега и оца му узбуђене, и сам се узнемири.

Устао је на ноге да мало покрај ватре прохода, чешће погледаше у далеко небо, али свуда око себе види све намргођено и грозеће, утехе своме срцу не може нигде да нађе; сад се је тек сетио Миличине слутње. Стане и замисли се...

Укоченим погледом као да се је са земљом разговарао, јадна сиротица и не зна, да јој је добра мајка од жалости за њоме пресвисла; она не зна, где јој је бабо и Милисав. На ком ли је сада, Боже, крају? Кога ли њене црне очице гледе?... Мене је презрела и заборавила у богатству, што га сада код душманина мога ужива! Али не; ох, опрости ми Боже, грешим се сумњајући на онако чисту душу; сумњам се на праву Србкињу!... Није

могуће Турчина она никада љубити неће. А ако јој зла срећа и то донесе, она ће се живота овога за свагда опростити... Њене сестринске очи мене су научиле као брата гледати. Њене мисли и жеље, што се тако дубоко у души људској крију само сам ја могао разумети и разтумачити!... Али је није ни Турчин још докопао, Ибрахим њу код Мехмеда у кавезу држи, чува је боље но себе, јер се нада много добити од Муселима... Па стој ми, Ибро! Кунем ти се светим Јованом да се нећеш главе дуго наносити! Зар ће нам јуначка срећа ма један часак донети да се гдегод сукобимо?

Сад се нешто покаје, корео је себе, што одма није ишао у потеру за Турчином, чим је чуо за ту несрећу. Али опет брзо поцрвени, ваљда се застиде, што је хајдук, а мисли све о ономе, које му не приличи и погледа лако на харамбашу, кад овај баш отвараше уста, јер је познао како су га мисли обузеле те му рече: не брини се Милисаве ништа, така је наша судбина. Бог је добар, па ће дати, да се јединче моје опет оцу врати, већ ти узми два три момка. па сиђи доле низ пла-

нину стражама, јер ми у уши неко чудновато шушкање долази.

Младић га послуша и одлети с друговима као мува низ облак, а они остану разговарајући се...

Станимир је хтео ићи у село да своју чељад већ кући сведе, а и да што новаца од људи прикупи за сваки случај; али Радојица не даде, каже му, да је народ још узбуњен, а и он да са највећом жељом чека гласника из Такова, што га је на сабор послао.

Још му хтеде нешто рећи, али се окрене, јер се зачу однекуд вика, а то момак са страже уз брдо трчи, сустао је радосним класом звиждајући и викајући: Харамбаша! Турци!...

Скочи на ноге и као стрела му гај глас квоз уши прође. Хитро се опреми па поменув Бога полети са Станимиром и с' момцима низ брдо... Срце му куцаше силно, чињаше му се, изкочиће из груди, крв му је у жилама узаврела, зубима шкргуташе.

На бусијама покрај пута брзо разреди чету, па јим рече: прво моја пушка нек пукне па онда ваше све...

Сад све ућути, тишина вечерња сакри јих у зелену траву.

Турци се полагано низ трешничко брдо спушташе. Има јих до сто коњаника. Беле чалме издалека изгледају као да су лабудови по земљи попадали.

Хајдуци, јих угледаше, и већ ји јуначким очима мерише.

Радојица познаде Муселима и Мехмеда али се није могао домислити, што су се у средини онако здраво збили. Коњи онде иду тако мирно као да рањенике воде... За њима на крају кад угледа натоварена кола и повезане о њи људе, грунуше му сузе на очи, јер види плаћку турску и јадну браћу своју, па прозбори: ох Муселим, крвнички сине, сад је час дошао, да се огледамо!...

Али шта Милисав онако чудновато у у Турке погледа? Шта соколово око његово виде? Гле, како му се коса костреши!...

Да га отац и дружина не задржава сам би сад својим голим грудима у највећу опасност улећео.

...Ржање и бахат њиних хатова одлегаше се по пустим кланцима... Ох па

како су не мили српској гори гости у црвенним ћурчадима, плавим димијама и белим чалмама. Слушај одјек како се преко стена својим чудним гласом превија.

Харамбашина пушка плану а за њом пукоше још тридесет.

Турци се здраво збунише, коњи поплашени пропињаху се и зачу се вика: Аман пророче ђаури нас побише!...

Али шта угледа Милисав, кад се Турци узколебаше и око среде проредише?

Громовитим гласом повика: бабо, харамбаша, познадох Ибра, а оно је у среди наша несрећна Милица, јуриш браћо, не дајмо је душманину!

И у час мала чета полеће пољем као звезда преко неба са најсветијом молитвицом њиховом: за слободу Српску и име Христово јуриш!

Пушке грме, сабље севају а рањеници већ мајке своје спомињу. Милисав је се са својом четом од оца одвојио и као бесан лав у средину јурне.

... Позна Милицу на коњу, у белом бурнусу турском увијену, води је Ибро. Главу је спустила земљи и као да смрт у њој тражи, тако је гледа!... Али брзо

се исправи, и пупољак од руже и кроз танахну маглицу зраком сунашца осветљену угледа душу своју, па јој пружи ручице беле, да јој падне у наручја, јер још живот воле....

Сад у овом часу осети превелику снагу у мишицама и смелост у срцу. Зажмури очима, жртвује живот срећи својој и Миличиној, па полети на вођу.

У тај мах викну неко; Каралија, утече Муселим! Кад Милисав обори Ибра и девојку другу предаде, да је оцу води онда јуриши за Турцима, који су све оставили и већ преко поља нагли били, јер су чули да је ту Каралија

... За сунца Милисав се врати опет на покољ, повезану браћу своју у слободу попушта, турску плачку ослобођенима подели, па онда једва дочека да се гњезда соколовог дочепа... Уз кршеве и сеновите стене летио је, мишљаше, крила су му порасла; топот јуначког корака, што се тако јечећи по грудима црне горе одлегаше, другачијим гласом у уши му долазаше. Радост му се је удвоила, јер зна, да се је већ и Ранко са Такова вратио...

Милица је седила између Станимира и

оца јој, који се сад баш нешто журно разговараше са гласником што се је из Такова вратио . . . Била је бледа у лицу и међу људима изгледаше као невини анђео, плакама је, јер јој бабо казао, да јој је мајка преминула . . .

А кад угледа Милисава где долази с четом, полеће му у наручја, и ништа није могла говорити, сузе су је и уздаси из болане душе гушили. . .

Дуго тако у загрљају постојаше, а сад опет издигну главу, те се жељно погледају . . . Милисав уједанпут се изтрже из меких ланаца, девојку посади крај оца, па оде те се с Ранком другим гостом братским поздрави.

Старима беше мило ово гледати, да јим ее деца тако пазе, и прорицаху њихов срећни живот.

Радоица спусти нешто главу земљи, али се одма изправи и погледа у Станимира, као да му тим немим говором казује, да ће сад оно да сврши, што су још негда у златном добу, кад су били на Врачару уговорили, па зовну момка и девојку, те јим проговори, Милисаве, да си ми срећан и жив сине! Сам Бог хоће, да ти

мојој Милици вереник будеш; јер то си ти заслужио! Кад Србија слободна а и ви у њој срећни будете, онда нека вас Вишњи благослови, благословом љубави своје!

Младенци се зарумене у лицу као зора у прозорју, и приђу те родитеље у руке пољубе.

Станимиру се од милоте наводне очи, сад има и снају, и већ помишљаше како ће му се Даница обрадовати, кад јој Милицу на мајчину његу пошље . . .

Харамбаша беше врло весео, чињаше му се никад није био радостнији. За час му неста тежка очајавања и туге у његовој души опет се насмеши некадања срећа, лице му казиваше човечијем оку радост унутрашњу; срцем му овлада сада велики неки понос Србина . . . Грљаше и љубљаше око себе браћу своју, као да јих је хтео у рукама задавити.

У тај пар зазвони звонце манастирско на бдење вечерње, јечећи звук *страшно* му дирне душу његову; окрене се и издигне главу ведром небу, те се Богу топло помоли, захвали му на великој милости његовој, постоји тако дуго молећи се још за срећу и спасење отачбине своје.

Сад се опет окрене, те звизне, да му се дружина око њега сакупи, јер је наумио дуго очекивану реч да им каже . . . реч, што јих је овде скупила, а која ће јим сада срећу, живот и све решити. . . .

За час се начини коло од дичних синова Српских. У свакоме срце јуначким поносом подигравање; једва дочекаше, кад јим харамбаша с голим у руци јатаганом прозбори: Дружино моја данас нам донесе глас Ранко кога сви давно чекамо! Бог све по нашој вољи учиннио, није нас за навек милостиво око његово оставило, јер има још Срба који су кадри са са светлом сабљом у десници потражити слободе земљи и народу своме. Војвода Милош Бог га живео, у Такову је барјак за слободу развио и позвао је сав народ Српски на оружје против душмана својих . . . Куцнуо је брађо, час наше спасења; дошло је време, да ми се завéрите, да ће те се за име Српско и за живот земље своје радо жртвовати, да жалити ако погинете нећете. Зора, треба да нас на срећном путу у Чачак застанс!

Сви повикаше гласом пуним истине и радости, оћемо, оћемо, даћемо душу и све

за име и слободу нашу! Па се онда изгрлише и изљубише, жељно чекајући бела дана божијега.

Сунце залазаше у ведро небо, а последњи му зраци доносили су земљи и јуначкој дружби хајдучкој поздрав од Бога: Дозри робе, те одкупљуј себи слободу тако драгу.

Ч. П. Мариновић.

Садрж.

	Страна
Непоречна зависност од Уроша Кнежевића	1
О добродетељи од Милана Коштанина . . .	11
О гњеву од истог	14
Смртна каштига од Симе В. Симића. . . .	14
Човјек у односу на вјеру од Алимпија Савића.	58
Најглавнији услов напретка државног од Косте Петровића	67
Увод у историју општу од Стевана Поповића	73
Дружевни живот од У. Кнежевића.	103
Причање о смрти Јована Белова војводе Тамнавског	127
Забава.	
Србин Роб од Миленка Максимовића . . .	139
Гусле и Шаркија од Јована Стевановића .	144
Надање од К. Петровића.	199
Држ' се! од Михаила Анђелковића.	200
Свете од К. Петровића	201

Уздаси!.. од Јов. Д. Стевановића 202
Ој.. од К. Петровића 204
Мајци Мојој од Милана Николића 205
Певао би... од Милоша Ђурића. 206
Ћутао сам... од Миленка Р. Максимов. . 207
Неверници. од М. Николића. 208
Поноситој. од К. Петровића. 208
Сујетној од истог 208
Живот од истог 209
Успава ме.... од М. Ђурића. 209
Осветници од Ч. Маринковића 209

ПОПРАВКЕ.

страна 14 у реду 11 читај правде место
пранде.
„ 20 „ „ 1 одоздо читај вредност
место вредноот.
„ 21 „ „ 13 одоздо читај теорије
место терије.
„ 23 „ „ 2 читај невидљиве
место невидљива.
„ 36 „ „ 12 читај човечношћу
место чевечношћу.
„ 42 „ „ 1 одоздо читај таквим
место таквн.
„ 46 „ „ 8 одоздо читај не — ме-
сто н —
„ 77 „ „ 2 одоздо читај изазива
место казива.
„ 81 „ „ 7 читај навећа место
највеће.
„ 88 „ „ 7 одоз. читај огњиште
место огњиле.

страна	91	у реду	3	читај картагена место картсена.
„	95	„ „	5	читај двосмислена место двосмислени.
„	—	„ „	6	после речи светковали додај су.
„	102	„ „	1	читај познање место пзнане.
„	145	„ „	6	одоздо читај неколикo мес. некоколико.
„	165	„ „	2	читај скривају место скривају.

Што се нађе ситнји погрешака нека изволе читаоци сами поправити.

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
РПСрI 63
1864.1